

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ՇԱՐ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԴՐԱՑ.

ԹՈՎ ՄԱ

ՄԵԾՈՒԲԵՑԻ

1860 ՓԱՐԻԶ ՌՅԹ.

AVIS

Thoma, supérieur du couvent de Metzobe dans la Grande-Arménie, vécut au xve siècle et composa nombre d'ouvrages utiles, entre autres le récit des excursions et des ravages commis en Arménie et dans les pays environnants par Tamerlan, ce monstre sanguinaire; l'auteur, tombé plus d'une fois au pouvoir des lieutenants du farouche Tartare, et ayant éprouvé lui-même fréquemment les horreurs de la captivité, des persécutions et du fanatisme mahométan, a tracé l'histoire des malheurs de l'Arménie chrétienne avec les larmes plutôt qu'avec l'encre. Thoma est le septième dans l'ordre des auteurs de notre Galerie historique arménienne, que nous venons de mettre sous presse.

Nous n'avions en notre possession, en le publiant, qu'un seul manuscrit, d'ailleurs fort correct et complet; un autre manuscrit ayant les mêmes qualités, se trouvait à la bibliothèque impériale de Paris; nous nous en sommes servi en le comparant avec le nôtre, pour expliquer quelques obscurités et signaler, dans les notes, les variations des deux ouvrages.

C'est dans ces conditions que nous offrons au monde savant le septième volume de la galerie historique arménienne si féconde et si utile à la connaissance de *l'histoire générale* universelle de l'Asie tout entière.

G. V. CHAHNAZARIAN,

Paris, le 1er Juin 1860.
Rue de l'Ouest, 86.

Paris. — Imprimé par E. THUNOT ET Ce, rue Racine, 20.

Bayerische
Staatsbibliothek
München

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց

ԱՐԱՐԵԱԼ

ԹՈՎՄԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԵԾՈՒԲԵՑԻՈՅ

Ի յոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ

*Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեան՝ միտքան
արքայ Էջմիածնի եւ Անդամ Տեարց Լազարեանց կայսե-
րական ճեմարանին որ ի Մոսկվայ :*

Ի ԳՈՐԾԱՏԱՆ Կ. Վ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

Bayerische
Stadtbibliothek
München

ԹՈՎՄԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԵԾՈՐԵՑԻ

ԵՒ ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ԻՒՐ

Յերս ԺԴ դարուն ծաղկեցան ի մեծն Հայս, մանաւանդ, շուրջ զԾովակաւն Վանայ այլ եւ այլ կուսաստանք ուր ժողովեալ հոգեսէր և գրասէր վանականաց կրթէին զանձինս յառաքինութիւնս հոգեւոր եւ ի մտաւոր : Մի ի սրբարանաց աստի էր վանքն Մեծորայ ի սահմանս Արճէջ քաղաքի նուիրեալ սուրբ կուսին Աստուածածնի : Թովմա էր յԱղիովիտ գաւառէ եւ ի Քաջբերունեաց գեղջէ, որ միաբանեալ Մեծորայ վանից՝ ձեռնադրեցաւ վարդապետ . եւ երեւելի հանդիսացաւ յուսումնասիրութեան եւ ի մշակութեան Աւետարանին և գործակից եզեւ փոխադրութեան հայրապետական աթոռոյն մերոյ ի Սոյ ի Սուրբ Էջմիածին : Գտաւ ի ժողովն Վաղարշապատու յամի 1441 ուր Աիրակոս Վիրապեցի ընտրեցաւ Աթոռիկոս նորոգեալ աթոռոյն : Աստղաղարի եւ Թեւ պատմութեան տառապանաց Հայաստանի, զոր սկսեալ էր արձանագրել Հեղինակ մեր ի յիսներորդ ամի կենաց իւրոյ . որ եւ եօթն ամօք

զկնի հանգեաւ ինքնին ի Քրիստոս՝ յոյսն հաւատա-
ցելոց, այսինքն է ի 1448 ամի Տեառն ։

Թովմա թէեւ կարգայ զգիրս իւր սլատմութիւն
Լանկ-Թամուրայ. այլ առ համեմատութեամբ գրե-
լոցն ի Շերեֆ-Էդդինայ այլազգւոյ, կարի համառօտ
է իւրն ։ Վասն զի այլազգի սլատմագիրն գրեաց
մանրամասնարար զծագմանէ բռնաւորին Լանկ-Թա-
մուրայ, զսոսկալի կոտորածոց նորա ի Պարսս, ի
Հնդիկս, ի Բաղդատ, ի Դամասկոս, ի Ռուսիա, ի
փոքրն Ասիա, ի Հայաստան, ի Վիրս, ի Թուրքաս-
տան, և յերկիրս Ղպչաղաց առ Վոլգայիւ և Դոնիւ.
Իսկ Թովմա զայն ամենայն հարեւանցի յիշեալ՝
ընդարձակագոյնս խօսի զաւերմանց, զգերութեանց,
զսպանութեանց վիրագին այնմիկ յաշխարհի մերում,
զորովք զանց արարեալ էին մեծու մասամբ օտար
գրիչք. յայս սակս կարեւոր է յոյժ մատենիկս առ ու-
սումն տոհմային սլատմութեան մերոյ ։

Տպագրութիւն մատենիս եղեւ երկուց օրինակաց
համեմատութեամբ, յորոց զմին զգուշաւոր խնամօք
օրինակեալ էի ես ինքնին ի մատենադարանի Արբոյ
Էջմիածնի, զմիւսն ետ ինձ կայսերական գրատունն
Գաղղիոյ զոր ստացեալ էր ինքնին յՈւստէն սլատ-
ուեալ Հարց Մխիթարեանց Վենետկոյ արարեալ
համեմատութեամբ չորից օրինակաց ։ Տարբերու-
թիւնքն, իրրեւ գրչութիւն, դոյզն իմն էին ընդ եր-

կուս օրինակս. այլ Թովմա, իբրև պատմագիր, տարածայնի ոչ սակաւ ի վէպս իւր, յայլազգի պատմագրոց, յորոց զկարեւորսն նշանակեցի ի ծանօթութիւնս ի վերջ կուսէ գրոցս :

Թովմա Մեծորեցի որ ի 400 ամաց հետէ պահիր ի խորշս գրատանց, ծանօթացաւ Եւրոպիոց զառաջինն ի ձեռն Պարոն Նեվի (զոր չեղել ինձ տեսանել երբէք) : Ես եւս ընծայեմ արդ ի լոյս գրնագիրն նորին ունելով ի մտի, եթէ Տէր յաջողեսցէ, Թարգմանել զայն ի ռարբառ գաղղիական :

Զերկայն խորագիրն «պատմութիւն համառօտաբար վասն արեւելեան Թագաւորայն՝ պլծոյն եւ չար գազանին Լանկ-Թամուրայ եւ այլոցն, զոր արարեալ է քաջ վարժապետն Թովմա վարդապետ համառօտեցի « ի պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծորեցւոյ » : Զայլազգի բառս վարեալ յայս մատեան բացատրեցի հայկականօքն :

Կարապետ Վ. Շահնազարեան :

1 Յունիսի 1860 :

Պարիս :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՆԿ-ԹԱՄ ՈՒՐ ԱՅ(1)

ԵՒ ՅԱԶՈՐԴԱՅ ԻՒՐՈՑ

Պարտ է գիտել ուսումնասիրաց և բանասիրաց անձանց զի ժամանակն բաժանի յերեք՝ յանցեալն, ի ներկայն և յապառնին : Եւ վարդապետաց եկեղեցւոյ պիտո՛յ է վասն երիցն գիտելոյ. վասն անցելոյն պատմել, վասն ներկային խօսիլ, վասն ապագային իմանալ և զգուշացուցանել : Նմանապէս և մեզ պարտ է սակաւ մի համառօտաբար վասն ներկայիս, զոր ի մերում ժամանակիս եղեւ, պատմել, զոր չար թագաւորքն անհաւատք Սքեւելից կորուստ բերին Հայկազեան սեռիս ի վերջին ժամանակիս, և ամենայն օտարացեղ ազգաց ցուցանել :

Սքե՛ պր մի Թամուր-լանկ անուն, դաւանութեամբ և օրինօք պղծոյն Մահմետի՝ նեռին կարապետի, յայտնեալ երեւեցաւ ի յարեւելս և ի Սմբղանդ քաղաքի, անողորմ, անգութ, անազորոյն, լցեալ ամենայն չարութեամբ, պղծութեամբ և հնարիւր բանասարկուին սատանայի : Զոր ոմանք ի Սարթա-

փու (2) ասեն գոլ զնա, որ ի գաւառն Արգովիտ՝ մերձ ի
լեառն Մասիս ուր տապանն է Նշի ի և մերձ ի յԱր-
տազ գաւառ : Որ գնացեալ ի Թաւրէշ. և Ղանո-
րէիցն (3) յլեալ զնա առ ի քէշիկս (պահակ) պահել
զթշնամիս ի ճանապարհին Խորասանու : Եւ նորա
ելեալ անտի գնաց ի Խորասան, և անտի անցեալ
զգետն Ջահուն. և ընթացեալ ի Սմրղանդ քաղաքն
Արեւելից. և տեսեալ անտերունչ զաշխարհն ամե-
նայն, եղեւ աւազակապետ և զլուխ մարդասպանից :
Եւ ժողովեցան առ նա ոգիք հինգ հարիւր հնգետա-
սան (4) աւելի կամ սրկաս՝ չար և նման ինքեան :
Եւ երթեալ դաղտագողի ի յանդաստան քաղաքին
եւ յափշտակեալ զերամակ նոցին՝ առեալ զնացին :
Եւ իշխանք քաղաքին ելեալ զհետ նոցա պատերազ-
մել. եւ նոցա յետս դարձեալ սրտերազմեցան.
հարին զնոսա և սպանին. և մտեալ ի քաղաքն՝ առին
զտէրութիւն քաղաքին, եւ զկին նորա Խանում
անուն տիկին նորին. և սակաւ սակաւ զօրացեալ
էառ զԲուխարոյ քաղաք. եւ անցեալ յայնկոյս
Ջահուն գետոյն և մտեալ յերկիրն Խորասանու՝
առնոյր զրազում քաղաքս նոցա և կոտորէր սրով
զամենեսին : Եւ ահ և երկիւղ անկեալ ի վերայ նո-
ցա՝ ետուն զաշխարհն ի ձեռս նորին :

Եւ նա զոմանս խաբէր՝ սուտ կաշառօք, ոմանց
երդնոյր, զոմանս որդեգիրս առնոյր, ոմանց զչըս.

տերս իւր ի կնութիւն տայր, և դատերօքն սպանա-
նէր զլիեսայսն : Որ և (էառ) զՀրէ քաղաքն թագա-
ւորանիստ. ետ զղուատր իւր իշխանի նոցա, եւ
կացեալ զաւուրս ինչ առ նա՝ սպան զայր իւր սրով.
և յղեաց առ հայրն գալ առնուլ զքաղաքն. և նորա
գնացեալ էառ և արար քաղաք թագաւորական :

Իսկ իշխան ոմն Շահ-Մանսուր (5) անուն ընդ-
դէմ կացեալ նմա աւելի քան զութն ամ. և ոչ տայր
ի նա զՇիրազ, զՔիրման և զԱսպուհան : Եւ սլիղծն
Թամուր խաղաղութիւն արարեալ ընդ նմա, եւ
հնարիւք յետս դարձեալ ընդ Արեւելս. և Շահ-
Մանսուրն դեսպան և աղերս առաքեալ նմա բազում
յոյժ : Եւ նորա տեսեալ զեկեալ դեսպանն՝ սուտ
հիւանդ անկեալ, ետ բերել գառն մի, և զենին զնա,
և էարբ զարիւն գառինն : Եւ հրամայեաց կոչել ըզ
դեսպանն ի մէջ բազմութեանն, և եցոյց զդէմն
կերպարանաց իւրոց իրրեւ զմեռելոտի : Եւ ետ
բերել զանօթ ուղնձի և զարձոյց յետս զարիւն գառին
առաջի ամենայն բազմութեանն : Եւ եկեալ դես-
պանին տեսեալ՝ յոյժ ուրախ լինէր ի միտս իւր, եւ
ասէ. այսօր և վաղիւն սատակի : Եւ ի գիշերին այն,
միկ ելեալ ի ձի (6). և հասեալ առ Շահ-Մանսուր
իշխանն և ամենայն աշխարհին ետ աւետիս ուրախ-
ութեան. և արայիչ մեծ արարին այսինքն է հանդէս :
Եւ ամենայն մարդիկ աշխարհին, որ կային ի նեղու-

Թեան, ի քաղց, ի ծարաւ և ի վտանգ տաղնապին՝ ելեալ ցրուեցան յիւրաքանչիւր ընակութիւնս ուստի եկեալ էին :

Իսկ չարահնարն Թամուր պատրաստեաց զգօրս իւր. և զերից և զչորից աւուրց երթեալ ճանապարհն ի միում աւուր՝ եկեալ հասանէր ի դուռն քաղաքին : Եւ ի պատերազմ ելեալ ի վերայ նոցա՝ ի սակաւ աւուրս կոտորեցին եւ յառնուլ բերին զամուրս նոցին : Իսկ արին Շահ-Մանսուր սրտապնդեալ սպառազինեաց զգօրս իւր 800 (7) ոգի : Յանկար, ծակի բացեալ զդուռն քաղաքին, և մտեալ ի մէջ անթիւ և անհամար գնդին մինչ զի հասին ի նոյն տեղին, ուստի Թամուր ժողովեալ էր զամենայն գունդ Արեաց հեծելին : Եւ վերացուցեալ զսուրն իւր ի վերայ գլխոյ սատանայի զաւակին. և զօրացն ասպարախակ արարեալ՝ ոչ կարացին սպանանել զպիղծ վիշապն անդնդային : Այլ շրջապատեալ զօրաց նորին՝ զամենեսեան առ հասարակ կոտորեցին սրով. և այսպէս առին զամենայն աշխարհն Խորասանու՝ զԲահլ քաղաք, զԽորասան, զՇիրազ, զԲիրման, զԱսպահան, զՆիւշապուհ, զԿուրսան, զՄակուրան, զԹուս, զԹանջան, զԹամղան, զՄալանդարան, զՌէ, զՂազուին, և հասին մինչ ի Սուլթանիա ի սահմանս Ատրպատականին Թաւրիզու : Եւ Եդիլ անուն Սուլթանիոյ իշխանին գնաց.

եալ ընդ առաջ նորա գանձուք և թագաւորական ազերսիւք՝ հաշտութիւն արար ընդ նմա :

Եւ զանն Թաւրիզու սուլդան Ահմատն ելեալ զնայ փախստական ճանապարհան Ռշտունեաց Ոստանու, առաջնորդութեամբ ամիրային Մարայ Եզդնայ ի Բաբիլոն քաղաք, որ այժմ Պաղտատ կոչի, առ ազգականս և զօրս իւր. զի ի նոյն ժամանակին և նոցա տիրէին : Իսկ Եզդին ասացեալ առաջնորդեալ Թամուրին ի Թաւրէզ քաղաք՝ ետ ի ձեռս նորին : Եւ գաղտագողի խորհուրդ արարեալ ընդ զօրս իւր կամէր սպանանել զԱնկն և զկաղն (8) Թամուր ի բաղանիս քաղաքին : Եւ մի ոմն իմացեալ զխորհուրդն՝ ծածուկ եկեալ առ նա ասէ զդաւնենգութեան Եզդիլ աղային : Եւ նորա գիտացեալ՝ յղեալ կոչեաց զնա, և հուր ետ վառել, և եղին կենդանւոյն ի պղնձի սան եւ եփեցին առաջի նորա եւ ամենայն բազմութեանն, և այնպէս կորուսին զնա :

Դարձեալ և այս գիտելիէ. զի նախ քան զգալ Թամուրին ի յաշխարհս մեր, ի 835 թուականին թափաւորն Հիւսիսոյ Թօխթամիչ անուն՝ տէրն Ռուսաց և Աղախի, որ նստէր ի Սարայ մերձ ի Ղրիմն, առաքեաց դեսպան առ զանն Թաւրիզու սուլդան Ահմատ անուն՝ որդի Օսիսին, վասն սիրոյ և խաղաղութեան. իսկ նա չար և պիղծ գործովք խայտառակեաց զնա : Եւ դեսպանն գնացեալ առ նա՝

պատառեաց զօճիսն իւր առաջի նորա : Եւ նա բարկութեամբ լցեալ առ ինքն կոչեաց զիշխան մի Ճանիրէկ անուն, և ետ բազում զօրս ի ձեռս նորա : Եւ նա զրամբն Ալանայ եւ Դարբանդի եկեալ ի վերայ նորա : Եւ նա խոյս ետ ի նմանէ և եկն յԱստան, և անտի գնացեալ ի Պաղտատ : Եւ զօրքն հիւսիսոյ պաշարեցին զԹաւրէզ, և աւուրս եօթն պատերազմեալ առին զԹաւրէզ. զբաղումս սպանին, զբազումս կողոպտեցին և յաւարի առին զամենայն գաւառս նորին : Եւ անտի չուեալ ի Նախճուան քաղաք և յամենայն երկիրն Սիւնեաց՝ երկոտասան գաւառս աւերեցին. զբաղումս սպանին և գերեցին : Եւ էին յաւուրս ձմերայնոյ : Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ յանկարծակի ձիւն սաստիկ եկն ի վերայ նոցա յաւուր Յայտնութեան Տեառն մերոյ, եւ բազումք զերծան ի գերութենէ նոցին : Եւ զբազում մասն աւարին ի բոսց ընկեցեալ՝ գնացին յաշխարհն իւրեանց նոյն ճանապարհաւն, ուստի եկեալ էին անասնաբարոյ ազգն Թաթարաց որ Տօղտօղան (9) կոչէին՝ խաղաղութիւն արարեալ երկիրն Շամախուոյ վասն զի բացին զլուռն Ալանայ խաղաղութեամբ ընդդէմ նոցին :

Իսկ ի սոյն ժամանակի էր երջանիկ և երանելի վարդապետն Հայոց Յովհաննէս՝ մականունն կախիկ կախեալ ի սէրն Աստուծոյ՝ գոլով ի գաւառէն՝ Արոտ-

յետոյ դեղակուր եղեալ ի սանամօրէն իւրմէ : յաղ-
թարմայէ՛ սուգ մեծ եթող աղգիս մերոյ : Ասան զի
զերկուց վարդապետաց դասատունսն՝ զՅովհաննու
և զՍարգսին նա պահէր ի շինութեան զԱպրակուն-
եացն և զԱտապատին. և զամենայն ժամանակս
կենաց իւրոց միս ոչ եկեր և զինի ոչ էարբ : Եւ
երկու քուրճ զգեցեալ էր՝ զմին հանէր ի յանձնէն եւ
ի հուր անցուցանէր, և միւսն ոչ ելաւ յանձնէ նորաս
Եւ երկաթ զանձամբն ունէր չորս մատամբ լայն, եւ
քրով աւազակաց պատեալ էր զանդամս իւր մինչեւ
ի ծունկսն : Եւ ի ժամ մահուն տեսին զնա հոգեւոր
հարբն մեր վարդապետն Յովհաննէս և Մատթէոս
կրօնաւոր որ պատեալ էին զնա. և յայտնեցին ամե-
նեցուն : Եւ հիացեալ, զարմացեալ՝ փառս ետուն
Աստուծոյ. և կամեցան խաշ ձեւացուցանել : Եւ
մեծ վարդապետն Յովհաննէս ոչ ետ թոյլ. այլ ընդ
ինքեան եղին ի գերեզմանի : Եւ ասէին տեսողքն.
ի մեծ նահատակի սուրբ Սարգսի տօնէն մինչ ի տօն
Վարդավառին ջուր ոչ էարբ. և ի մեծի պահոցն
կիւրակէէ ի կիւրակէ միայն փոշեջուր ճաշակէր :
Անդ եղին զմեծ վարդապետն Յովհաննէս ի սրտիւ
և ի փառս սուրբ եկեղեցւոյ՝ զերկոսին ամօլն հաւա-
տոյ ի միասին : Որ էր ծնեալ սա ի Նաւասարդի 30,
և ի նոյն օր հանգեաւ ի Քրիստոս ըստ նմանութեան
մեծին Սահակայ հայրապետին : Զի այս է օրինաւոր

մահ մաքուր քրիստոնէից ազգի, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, և աղօթք նոցա ի վերայ աշխարհի : Եւ մաղթանօք սորա Տէր Աստուած ամենայն ազգիս մեր ողորմեսցի : Եւ մահ սորա երեք ամաւ յետոյ է քան զճգնաւորին Մաղաբիայ :

Եւ յաջորդեաց յաթոռ սորա քրիստոսածաւալ աղբիւրն և անմուտ արեգակն՝ երկրորդ լուաւորիչն Գրիգորիոս վարդապետն Տաթեւացի հաւանութեամբ և կամօք մեծ վարդապետին Սարգսի սուրբ ուխտին Խառարաստայ և համչիրակ եղբարց իւրոց Յակոբայ Սաղմոսավանիցն Արարատեան գաւառին և Գէորգայ Երզնկացոյ և ամենայն աշակերտաց գնդին՝ Յովհաննէս վարդապետին Մեծորայ, Յակոբայ եւ Մխիթարայ Ռչտունեաց : Այսքան առ այս :

Դարձեալ գարձցո՛ւք յառաջիկայ պատմութիւնս պիղծ թագաւորին Արեւելից : Յ836 թուականին մեր առեալ էր զաշխարհն Խորասանու ութամեաց պատերազմաւ. և անտի չուեալ եկն էառ զԳանձակ շահաստանի քաղաքն Թաւրէզ : Եւ անտի չուեալ եկն յերկիրն Սիւնեաց ի վերայ դղեկին Երնջակու. եւ ապա ի վերայ երկրին Ճակատուց՝ էառ զքաղաքն սուրբ Մարի ի հիմանց տապալեալ զամուրն մեր զոր էր ամրափակեալ պատուական ազգին Բաղրատունեաց. եւ գերեաց զքաղաքն եւ զամենայն շրջ-

Չակայ գեղորայսն : Իսկ բարեպաշտ տանուտէր մի Մարտիրոս անուն՝ յոյժ զօրեղ զօրական , ողորմած և աղբատասէր ի գեղջէն Կողբայ, ելեալ ի լեառն Բարդող, որ կոչի յայլոց ազգաց Թակալթու, յոյժ արի և քաջ մանկամբք գեղջն ապրեցոյց զամենայն հաւատացեալսն մեծաւ պատերազմաւ և սրտապինդ զօրութեամբ օգնութեամբ հզօրին Սստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի Փրկչին մերոյ : Եւ թէպէտ բազում անգամ պատերազմեալ՝ ոչ կարացին առնուլ ըզ լեառն զայն : Որ յետոյ այրն այն նահատակեցաւ ի պիղծ Թուրքմանէն Սահաթ անուն , հեղձուցեալ ի ջուրն Արազու անտես ի մարդկանէ : Ի սոյն ժամանակի կորեաւ սուրբ նշանն Գետարգել, որ էր ի փայտէն կենաց տուեալ պարգեւ ուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի ձեռամբ սրբոյն Սեղբեստրոսի : Զի երկու կրօնաւորք ի սուրբ ուխտէն Կաղզվանայ սուրբ հօրն Վարդիկ տարեալ պահեցին գաղտնի : Եւ Չաղաթայն ի վերայ հասեալ՝ զերկոսեանն այլ սպանին. եւ այլ ոչ ոք գիտաց զտեղին : Եւ զի բազում անգամ յետոյ որոնեալ զտեղին եպիսկոպոսք նոյին՝ ոչ կարացին գտանել. եւ սուգ մեծ եղեւ ամենայն Հայոց :

Եւ անտի չուեալ եկն յերկիրն Արարատեան եւ Կարբու և յերկիրն Կոտայից. և խասրեալ (պաշարեալ) զամուրն Բջնոյ՝ հառ զնա և սպան զեպիսկո.

զոտ աշխարհին զՏէր Վանական, որ էր այր իմա-
տուն և գիտնական, ողորմած և զթած ամենայն
աղքատաց : Եւ զայլ ամենայն բաղմութիւն հաւա-
տացերոց չարչարէին տանջանօք, սովով, սրով,
գերութեամբ, անտանելի չարչարանօք և անագո-
րոյն բարուք անմարդասձայն արարին զամենալից
գաւառն Հայոց : Եւ ըստ իմի նահատակութեան
հասին և սրակոց արժանացան, զորս հանդիսադրին
Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ միայն է գիտելի, որ
սրակէ զնոսա յաւուրն հատուցման արդարոցն զըն-
գից. ամէն :

Եւ առեալ զառ և զաւար և զգերին անթիւ, զոր
ոչ որ կարէ ճառել զաղէտս և զղառնութիւն մերոյ
ազգին : Եւ ընթացեալ բազում ջորօք ի Փայտա-
կարան Տփղիս քաղաք՝ էառ զնա և գերեաց անթիւ
և անհամար : Եւ կարծիք է թէ սղանեալն յուով էր
քան թէ սպրեալն. որ և անդ սլատահեալ վարդապետն
Ստեփաննոս, որ մականունն Փիր, մաղապուրծ եղեալ
ի սպանմանէ : Իսկ թագաւորն Վրաց Բագարատ
անուն յազգէ Հրէից, որք գերեցան յաւուրս թագա-
ւորացն Բարեւայոց, և բերեալ յազգս մեր՝ ի ձեռն
Լուսաւորչին ի Քրիստոս հաւատացին և թուեցան
ընդ իշխանս մեր : Եւ թագաւորք եղեն յետ ցելլին
Արշակունեաց Անույ և ամենայն Հայոց : Եւ
նեղութենէ անօրինաց փախուցեալ ի տունն Վրաց՝

8.

եզեն ուրացողը ճշմարտութեան եւ հաւատով քաղկեդոնիկը :

Եկն սա բազում ընծայիւք ի հնազանդութիւն պիղծ թագաւորին. և նա լցեալ չարութեամբ սատանայի ուրացոյց զնա, եւ առեալ զնաց ի Ղարաբաղ՝ ի ձմերոցն առաջին թագաւորաց մերոց : Իսկ թագաւորն Վրաց, լցեալ իմաստութեամբ Հոգւոյն սրբոյ՝ խաբեաց զնա և ասէ «տուր ինձ զօրս բազումս զի երթայց ի տունն Վրաց, առից զաշխարհն ամենայն և դարձուցից ի կրօնս ձեր զի ութն լեզու է ազգն. զամենեսեան ի հնազանդութիւն և յօրէնս քո բերից» : Որ են այսորիկ Դրալ, Օսէդ, Իմերէլ, Մէկրէլ, Ափխազ, Սօնք, Վրացի, Մեսխ (11) : Եւ նա ուրախացեալ իւրաքեոց (12) զնա բազում պատուով եւ ետ ի նա զօրս բազումս : Եւ նա յարուցեալ անթիւ զօրօք՝ եկն ի տունն Վրաց :

Իսկ Բագարատն այն յղեաց գաղտարար առ որդիսն իւր Գորգի, Կոստանտին և Դաւիթ գալ ծածուկ ընդ առաջ նորա օգնել ծնողին զի կարասցէ փախչիլ ի ձեռաց նորա : Եւ իւր առեալ զօրս Չաղաթային բերեալ ի նեղսագոյն և ի կածան տեղիս. և որդիք թագաւորին առեալ զճանապարհ ընթացիցն՝ սուր հանեալ կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ աւելի քան 12,000, որպէս ասեն. և առեալ զհայրն իւրեանց զնացին ի բնակութիւնս իւրեանց : Իսկ

պիղծ բռնաւորն Թամուր ի գարնանային եղանակին առեալ զզօրս իւր՝ գաղտաբար եկն ի վերայ Թուրք մանին Ղարայ Մահմատին : Եւ նորա գիտացեալ՝ փախեաւ ի նմանէ : Եւ նա արագընթաց արշաւ մամբ, իբրև զայծեամն զբազում աւուրց ճանապարհն ի սակաւ աւուրս (հատեալ)՝ եհաս ի վերայ նորա ի գաւառն Ճապաղջրոյ : Եւ նա յետս դարձեալ՝ մտին ի պատերազմ . և զարմանալի գործ գործեցաւ . զի հարեալ վանեցին զպիղծ բռնաւորն, եւ ըզգլխաւորն զօրաց նորա Լօղմաղան անուն սպանին և այլ բազում զօրս ընդ նմա :

Եւ նա յետս դարձեալ եկն յերկիրն Տարօնոյ Մուշ կոչեցեալ . իսկ երկիրն Քաջբերունեաց Արճէչ եւ Աղիովիտ, տունն Խորխոռունեաց հնազանս եւ քաղաքն Մանագկերտ, Հարքնիս խոյս տուեալ ի Չաղաթայէն եկեալ հասին յերկիրն Պալունեաց ի գաւառն Տարօնոյ՝ ի քնարան սուրբ Կարապետին Յովհաննու և Աթանագինեայ ի մեծահանդէս մայրաքաղաքն ի վանան Գլակայ Ասորոյ Զենորայ վարդապետին : Եւ զրոհ տուեալ խումբ առեալ եկեալ ամենայն բազմութիւն Քրիստոնէիցն յերկրրպագութիւն սուրբ տեղեացն Կարապետին Յովհաննու և Աթանագինեայ հայրապետին և սուրբ ճգնաւորացն Անտոնի եւ Կրօնիդեայ և եօթն խօտանճարակացն : Եւ վարդապետ ոմն Ստեփաննոս և

Եպիսկոպոս ոմն անուն Ներսէս ի գաւառէն Արճշոյ,
ի սուրբ ուխտէն Մեծորայ, և ճգնաւոր վարդապետն
Յակոբ, և Արգար եպիսկոպոս սուրբ ուխտին
վառեալ յորդորեցին զամենեսին ի սէրն Աստուծոյ
և ի պատիւ սուրբ Արապետին խոստովանիլ զմեզս
իւրեանց և Հաղորդիլ փրկական մարմնոյ և արեան
Տեանն, և տօն մեծ կատարել, և ողորմութեամբ
և ընծայիւք պատարագօք զբազմութիւն կրօնա-
ւորաց սուրբ ուխտին մխիթարել :

Իսկ եպիսկոպոսն Տէր Արգար և վարդապետն
Յակոբ աւելի սիրով ընկալան զուխտաւորսն մեր. և
աղօթս արարեալ բազում աւուրս բարեխօսութեամբ
սրբոյն Յովհաննու և ամենայն սրբոց օգնական լի-
նել նոցա և աղատել ի գերութենէ չար բռնաւորին
Իսկ զօրք Թուրքմանին կողոպտեցին զամենայն
քրիստոնեայս մեր հրամանաւ Յուսփայ բռնաւորին.
և զմնացեալն ի յընչիցն և զամենայն բազմութիւն
ետուն յերաշխի յամիրայն Խութայ չէխ Շարաֆ
անուն : Եւ նա առեալ բռնութեամբ անցոյց ի գետն
Եփրատ, և բերեալ մերձ ի գիւղն Հասգեղ : Եւ
քրիստոնէիցն յապտամբեալ ոչ կամէին ելանել ի
լեառն Խութայ եւ Սասնոյ. այլ խոյս տուեալ կամէ-
ին գնալ յաշխարհն իւրեանց : Իսկ նա բռնութեամբ
և հարկանելով՝ ի խնամոց ողորմութեանն Աս-
տուծոյ եհան զմեզ զառ ի վեր լերինն Խութայ : Եւ

նոյն օր հասին զօրք Չաղաթային ի վերայ մեր :
Իսկ ողորմածն Աստուած, որ զկամս երկիւղածաց
իւրոց առնէ և աղօթից նոցա ընէ՝ բարեխօսութեամբ
սուրբ Կարապետին և ամենայն սրբոց եհաս մեզ ի
յօգնականութիւն . զի Թուրքմանն Փիր Հասան
անուն որոշեալ ի Ղարայ Մահմատէն այն , որ յետ
ժամանակի սպան զնա և զորդին Բայրամ անուն,
ի լեռնէն ի վայր իջանէին, և մեր ի լեռուն ելանէաք :

Եւ նոյնժամայն յանկարծակի գոյժ դառնութեան
և բօթ մահաբեր եկն եհաս առ մեզ եթէ՝ զօրք
Թուրքմանին էառ զվերջ Հիզանբուրանին : Ասա
էր տեսանել զաղէտս տարակուսանաց ամենայն
գընդին . զի հայրն զորդին ուրացաւ, և որդին՝ ըզ
հայրն . մայր՝ զդուստրն, և դուստր՝ զմայրն . եղբայր՝
զեղբայրն, և սիրելին՝ զսիրելին . և գոչումն ազաղա
կի նոցա ելանէր յերկինս : Որ և ես ի ներս կայի :
Եւ սկսան լալով աղաչել զԱստուած բարեխօս կար,
դալով զսուրբ Կարապետն Յովհաննէս եւ զսուրբ
Առաքեալն Հրեշտակարնակ ուխտին Ղաղարու, և
զսուրբ նշանն Յակորայ Տեառնեղբօրն որ կայր ի
վանքին : Եւ եհաս մտղթանք նոցա առաջի Աս
տուծոյ . վասն զի Թուրքմանն Փիր Հասան կամէր
ելանել ի ժողովարան (13) եւ գնալ ի լեռուն Մարա
թու : Յանկարծակի եկեալ դիպեցան զօրացն Չա
ղաթային . եւ նոցա ապաւինեալ յԱստուած եւ ի

սուրբ ուխտարանն Ղազարու՝ բերեալ եզն մի դէժ՝
յանդիման պատարագ մատուցին յանուն սուրբ
Առաքելոյն, որ կայ անդ ի մասանց սուրբ Աւետա-
րանչին Ղուկասու եւ Անդրէի առաքելոյն : Եւ
երկու աջ առաքելոյն Պետրոսի եւ Պօղոսի, զորս
Սեղբեստրոս հայրապետն եւ Թազաւորն կոստան-
տիանոս ետուն Լուսաւորչին. անդ կայ ամիսօրէալ :
Եւ այս աւանդութիւն առ մեզ հասեալ կայ թէ ի
Ղազարու վանքն եղաւ :

Աստ էր տեսանել զքաջութիւն արանց մենամար-
տից. զի քաջասիրտքն գոչէին և թուկասիրտքն փախ-
չէին, անարիքն տկարանային, սաղավարտքն փայ-
լէին, սուսերքն շողային, նիզակքն բեկանէին, քաջք
ընդ քաջաց ի մարտ մտանէին. եւ գոչումն ազա-
ղակին սրտաբեկ առնէր զտեսողս պատերազմին :
Աստ էր տեսանել զողորմութիւնն Աստուծոյ եւ ըզ
պտուղ ազօթից եւ յուսոյ հաւատացելոց. զի առա-
քեաց Աստուած զորս հրեշտակաց յօգնականութիւն
նոցա. զի երեք սպիտակափայլ արք հեծեալ ի սպի-
տակ ձի, գային ի վերայ օդոյս, եւ իջեալ խառնեցան
ի զօրս Թուրքմանին, զոր պատմեաց մեզ հոգեւոր
եղբայրն մեր կարապետ կրօնաւորն, որ էր տեսեալ
զտեսողան : Եւ նոյն ժամայն բեկեալ խորտակեցաւ
զօրութիւն Չաղաթային զի մին մարդ ի Թուրքմա-
նէն 100 ոգի սպան՝ Մարաֆ անուն : Եւ զօրացն

արեւելից ի փախուստ դարձեալ զահի հարեալ ի բազմութենէ սատակմանց իւրեանց եւ ի շփոթմանէ վրդովմանց մեծ պատերազմին յանթիւ և յանհամար վախից ի վայր մղեալ զահավէժ եղեալ սատակեցան ի կորուստ. զոր եւ ասէին անելի քան 2,000 ոգի : Եւ մեք զերծեալք ի նոցանէ որդւովք եւ դատերօք , սկսաք ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ ի ձայն մեծ օրհնել զԱստուած՝ զթագաւորն թագաւորաց, ըզ Յիսուս Քրիստոս զողորմածն քրիստոնէից, որ ազատեացն ի գաղանաց արեւելից. եւ գոհութեան եւ օրհնութեան սլատարագ Աստուծոյ ի բարձունս մատուցաք :

Բայց զարմանալի գործ մի գործեցաւ ի սմին աւուր զի կին ՄԻ ԵՐԿԻԻՂԱԾ ԵՒ ՀԱԻԱՏԱՐԻՄ ի Մուշ գաւառէ, ունելով զորդի մի յոյժ պատուական եւ բաղձալի, եւ դէմք կերպարանացն իրրեւ զերեսս հրեշտակի, գուրով ամաց իրրեւ եօթանց կամ ութից. զի յելանել զօրացն արեւելից ի լեառն Խօւթայ, բազումք ի քրիստոնէից աստ եւ անդ փախուցեալ կային ի պրակս մայրիցն գաղտագողի : Եւ տեսեալ զնոսա անօրինացն՝ արշաւեալ ի վերայնոցա կամէին գերել զնոսա : Իսկ ողորմելի ՄԱՅՐՆ ՍՐԲԱՍԷՐ ԵՒ ԵՐԿԻԻՂԱԾ յետս դարձեալ՝ տեսանէր զի գային ըզ կնի, եւ մերձենային առնուլ զմանուկն : ԱՌԵԱԼ ՍՈՒՐ Ի ԶԵՌԻՆ ԻԻՐՈՒՄ ԶԵՆԵԱՑ ԶՈՐԴԻՆ ՑԱՆ-

ԿԱԼԻ եւ իբրեւ զգառն անմեղ պատարագեաց ի սէր գառին Յիսուսի Քրիստոսի փոխադարձ առնելով Հօրն երկնաւորի, որ զԱստուածորդին, զանաւորատ գառն իւր պատարագեաց զենեալ եւ խոցեալ ի վերայ քառաթեւ խաչին բարձրացեալ ի վերայ սրբոյն Գողգոթայի: Եւ ԻՆՔՆ ՄԱՅՐ ՄԱՆԿԱՆ ՍԱԿԱԻ ՄԻ ՅԱՌԱՋ ԸՆԹԱՑԵԱԼ՝ եւ ի վերոյ ՅԱՐՁՐԱԿԱՆ ԿԻՄԻ, ի վերոյ ԸՆԿԷՑ ԶԻՆՔՆ ԵՒ ԵՀԱՆ ԶՈՒԻ ԳՈՀՈՒԹԵԱՄԲ ՓԱՌԱԻՈՐԵԼՈՎ ԶԱՆՈՒՆ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ (14) : Եւ զայս վասն այնորիկ արար. զի մի երկուքն զրկեսցին ի Քրիստոսէ եւ սատանայի բաժին լինիցին. այլ Աստուծոյ լինիցին բաժին եւ հաճոյական պատարագ առաւել քան զՀօրն հաւատոյ մեծին Արրահամու եւ քան ըզմայրն Շամունեայ, որ զեօթն որդիան պատարագ մատոյց Աստուծոյ յորդորելով զնոսա յօժար կամօք մեռանել վասն Աստուծոյն մերոյ Մեսիայի. որոց անուանքն էին Անդրանիկ, Ակար, Մակար, Խորէն, Խորսէն, Ամինադար, Գաղիէ : Եւ զայս վասն այնորիկ ետ թոյլ Աստուած զաղիս իւր սպանանել եւ Աստուծոյ պատարագել զի մի միայն Աստուածն Արրահամու փառաւորեսցի եւ մի տամբ Հոյն Խարայէլի : Եւ մի հինն Խարայէլ առաւել պարծեսցի քան զնորս Խարայէլ՝ զհաւատոյ որդիս մեծին Արրահամու եւ Լուսաւորչին Գրի-

գորի, որ էր ի մարմնաւոր թոռանց հօրն հաւատոյ :

Եւ զայս մի՛ ոք երկբայութեամբ եւ կարծեօք դիտեսցէ զի մեր իսկ վարդապետօք եւ աշակերտօք գնացաք ի սուրբ Կարապետն, եւ դարձեալ եկաք ի Մուշ եւ բերաք զտեսողսն եւ զլսողսն՝ զճգնաւոր հայրն զԴաւիթ կրօնաւորն զհոգեւոր հարազատ սուրբ ճգնաւորին Բարդղղիմէոսի սուրբ Առաքելոցն Ղազարու վանայն. եւ ի նոցանէ զճշմարիտն ստուգեցաք, եւ ձեզ յիշատակ օրհնութեան Աստուծոյ թողաք :

Բայց արք գաւառին Սասնոյ եւ Խուլթայ հաւատացեալք եւ անհաւատք յազգէն Մարայ, քաջալերեալք ի միմեանց՝ դիմեցին ամենեքեան ի կողուտեւ զաւար Չաղաթային, եւ լցան աւարօք եւ գանձիք նոցին :

Իսկ յերկրորդում աւուր եկին Թամուրն ի Մուշ քաղաք, եւ կոչեաց առ ինքն զամիրայն նոցին : Եւ նա գնաց առ նա մեծագոյն ընծայիւք եւ պատարագօք : Եւ նորա ասացեալ « ե՛կ տա՛ր զմեզ ի Թուրքմանն » : Եւ նա առեալ տարաւ ի նոյն տեղի պատերազմին, եւ եցոյց զբաղմութիւն կոտորելոցն : Եւ զահի հարեալ պշուցեալ հայէր եթէ զինչ իցէ եւ ո՛րքան որք սրով խոցեալ էին. եւ դարձեալ՝ ետես զնոյն արան որք առանց սրոյ մեռեալ էին. եւ ասէ ի լսելիս ամենեցուն « այս ոչ է դորժ մարդոյ. այլ

գործ է Արարչին Աստուծոյ» : Եւ յետս դարձոյց ըզ զօրս իւր եւ ասէ « տա՛ր զմեզ ի վերայ նորա զի կարացից առնուլ զվրէժ իմ » : Ասէ « ոչ է կարողութիւն մարդոյ ընթանալ զհետ նորա զի ելեալ է ի լեառն Մարաթու. եւ եթէ երթայցես՝ մեծ եւ անպատմելի վնաս գործէ քեզ » : Եւ հաւանեալ անօրինին՝ դարձաւ ի Բաղէշ քաղաք : Եւ ամիրայն Ամիր Շարաֆ զնաց առ նա, եւ սիրով ընկալաւ զնա, եւ խաղաղութեան նամակ ետ նմա, եւ խաղաղութիւն եղեւ ամենայն աշխարհին :

Եւ անտի չուեալ եկն ի յԱրծկէ. եւ ի հասանելն ի դուռն քաղաքին ըմբռնեցին արեղայ մի Արապեա անուն ի գեղջէն Զուզայու, որ գայր յԵրուսաղէմայ. եւ կապեցին զնա եւ տարան կապանօք : Եւ գերեալ քրիստոնէիցն հաստատութիւն եղեւ հաւատոյ ի Սմրղանդ քաղաքի : Եւ եղեւ եպիսկոպոս յետ ժամանակի, եւ ոչ հասաւ յաշխարհն յայն. այլ մեռաւ ի Սուլթանիա. եւ քրիստոնէութիւնն կորեաւ անգ. զի յաւուրս որդոյ Թամուրին Շահ-Ռուֆ (15) ա. նուն յորժամ Թագաւորեաց՝ ի Հրէ քաղաք՝ զորդի իւր Ուլուխ պէկ եդ ի Սմրղանդ Թագաւորնոցա : Եւ Ասորի դաշայ մի նեստորական գայ, մտանէ ի տուն իշխանի միոջ, եւ կեցեալ աւուրս ինչ առ նա վասն սպասաւորութեան, եւ անկեալ ընդ կնոջ նորա. եւ թողեալ զսպասաւորութիւնն՝ զնաց ի հեռաւոր տե.

դի. եւ դրով գրէ անդ եւ սաէ. սուտ է օրէնքն ձեր
եւ առաջնորդն ձեր. դի ես եկի ի ձերում միջի, եւ
զստութիւնն օրինաց ձերոց ճանաչեցի, եւ զկանայս
ձեր խայտառակեցի :

Եւ իշխանին առեալ զնամակն՝ տարաւ առ Ուլուխ
պէկ Ամիր զայն. եւ նորա հարցեալ թէ յորմէ՛ աղգէ
եւ ի դաւանութենէ էր այրն այն : Եւ նօբա ասեն.
Յիսէի էր այրն այն : Եւ նա բարկութեամբ
լցեալ՝ հրամայեաց զամենայն քրիստոնեայսն հանել
ի հաւատոց եւ կամ մեռանել : Ոմանք զմահ յանձն
առին սակաւունք, եւ բազումք ի հաւատոցն ելին :
Եւ զնացեալ եպիսկոպոսն մեր Յովհաննէս մակա,
նուն Չանկի վասն գերեւոց՝ գրեաց եւ զայս բօթ
դաւանութեան երեք մեզ. վայ ինձ (16) :

Դարձեալ դարձցուք յառաջիկայ բանս մեր : Եկաւ
չար գազանն այն ի դուռն քաղաքին Արժկոյ. եւ
իշխան քաղաքին Սահանդ անուն զնաց առ նա միջ-
նորդութեամբ Հեր եւ Զարեւանդ գաւառին Օրդու-
բուղայ անուն : Եւ յոյժ սիրեցեալ եղեւ ի նմանէ.
եւ աղատեցաւ ի նմանէ երկիրն ամենայն եւ մնաց
ի խաղաղութեան : Եւ ետ զԱրժէչ նմա. եւ վազ-
վաղակի ի սակաւ աւուրս եկին ամենայն երկիրն
Արճիլու ի Խլաթ քաղաք, եւ հասեալ ի Մղակք.
յերեկոյէ՛ մինչեւ ցառաւօտ Քուրդն կողոպտեաց ըզ
տառապեալ երկիրն : Եւ եկեալ ի զօրաց Սահան.

դին՝ բերին ի յԱրծկէ քաղաք. ապա նոր սկիզբն եղին շինութեան զի աւերեալ էր աշխարհն ամենայն ի զօրաց պիղծ եւ անօրէն Չաղաթային : Եւ անտի չուեալ գնաց ի գաւառն Տոսպոյ ի վերայ ամրոցին Ասնայ Հայոց . եւ առ ժամայն ամիրայն Եզդին յազգէն Սենեբերիմեանց ոչ եկն առ նա. այլ ապա տամբեալ ի նմանէ մնաց ի յամրոցին հանդերձ ամենայն զօրօքն եւ բազմութեամբ քրիստոնէից : Եւ յետոյ իջեալ ի յամրոցէն՝ գնաց առ նա. եւ նորա կալեալ կապեաց զնա. եւ եկեալ ի վերայ ամրոցին՝ քառասուն օր ի նեղութեան արկին եւ զբազումս սպանին ի զօրաց անօրէն Չաղաթային : Եւ նոցա նեղեալ ի հացէ եւ ի ջրոյ՝ ոչ կարացին կալ ի խաւրիս, եւ ետուն զբերդն ի ձեռս նոցա : Աւաղ աղէտիս եւ դառն կսկծիս : Աստ էր տեսանել զահ եւ զերկիւղ աւո: րն դատաստանի, զլսլումն եւ զողորմն ամենայն բերդին զի հրաման եղեւ ի չար բռնաւորէն զկանայս եւ զմանկունս առնուլ ի դերութիւն, եւ զհաւատացեալս եւ զանհաւատս ի բերդէն ի վայր ընկենուլ : Իսկ նոքա առժամայն կատարեցին զչար հրաման նորա . սկսան առհասարակ զամենեսեան ի վայր ընկենուլ. եւ այնքան բարձրացաւ մեռեալն, մինչ զի վերջին անկեալքն ոչ մեռանէին, զոր տեսաք աչօք եւ լուսք ականձօք մերովք ի սուրբ հօրէն՝ սրբազան արքեպիսկոպոսէն Տէր Զաքարիայէ եւ ի

հօրէն վարդապետ Տէր Պօղոս կոչեցեալ, որ եւ նօբա ազատեցան լինելով ի բերդին. զի իշխան մի Չաղաթայ զիւր տուեալ բաժին գերիան ազատ արար . եւ սակաւ մնացելոցն նա եղեւ պատճառ : Եւ լցաւ անմեղ արեամբ քրիստոնէից եւ այլազգեաց աշխարհն ամենայն շուրջ զգզեկաւն : Իսկ Մուղրի մի յոյժ բարձրաձայն ելեալ ի մինարայն քաղաքին Բերկրոյ գոհամարի սարայն (իմա՛ կոչ վերջին աւուր) (ձայնեաց). Աստ օր դատաստանին հասաւ :

Եւ սղծոյն անողորմի միտ եղեալ ասէ « զինչ է ձայնն սյն ». ասեն մերձակայքն « օր դատաստանին հասեալ է որ Յիսէն առնելոց է. եւ զայն դու արարեր այսօր ». զի ըստ նմանութեան փողոյ ձայն լալական գոչեաց Մուղրին : Ասէ « բերանն սյն բեկե՛ալ քիցի, սակաւ մի այլ թէ յառաջ գոչեալ էր՝ բնաւ երրէք մարդ ոչ սպանանէի » : Եւ նոյնժամոյն հրաման տուեալ այլ մի արկանել ի վայր զմնացեալսն. այլ աղատել զամենեւեան : Բայց ո՞վ կարէ պատմել զթիւ գերեացն եւ զսպանումն անմեղացն. այլ Աստուած միայն որ ստեղծ զամենայն եւ թուէ զամենեւեան, զի լցաւ աշխարհ ամենայն գերութեամբ Հայոց (17). մեռան քահանայր եւ աշխարհականք, հաւատացեալք եւ անհուատք :

Եւ սյս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց, մանաւանդ ի ծուլութենէ կարգաւորաց եւ

կարգաթող խաբերայից : Եւ կրթեալ դարձեալ
ուստի եկեալ էր գերութեամբ եւ աւարաւ : Եւ յե-
տոյ եկեալ սիրելեաց կոտորելոցն, եւ տեսեալ զան-
բժշկելի վէրս Հայոց՝ ողբ ի բերան առեալ աշխար-
էին. մին գոչէր. վայ ո՞րդեակ իմ՝ մին ասէր. վայ
հայրիկ իմ՝ եւ լցաւ երկիր եւ աշխարհ լալով եւ
եղուկ կարդալով բովանդակ ամենայն կողմանք
Վասպուրական գաւառին. զի չիք ոք որոյ ոչ գոյր
սիրելի կամ՝ քարեկամ անհետ եւ անգտանելի եղեալ
ի սիրելեաց : Աւա՛ղ եւ եղո՛ւկ ամենայն Հայոցս զի
աւերեցաւ ամենայն երկիրս. զի յԱրճշոյ մինչեւ ի
տունն Արաց եւ մինչ ի Կուր գետն Աղվանից շա-
ղախեցաւ արեամբ անմեղաց երկիր ամենայն չար-
չարանօք, սպանմամբ եւ գերութեամբ : Եւ յետ
գնալոյ նորա յաշխարհէս մերմէ եկն սով սաստիկ
յաշխարհս մեր եւ տարածեցաւ յամենայն տեղիս
զի կերան զչունս եւ զկատուս, խորովէին զուտերս
եւ դատերս. այր՝ զկիսն, եւ կին՝ զայրն սպանանէին
զմիմեանս եւ ուտէին եւ ոչ յազենային. եւ յետոյ
ինքեանք մեռանէին : Զի ոչ կարեմ պատմել ըզ
դառնութիւնս մեր զոր տեսար աչօք եւ լուսր ական-
ճօք . զի Զնջեցաւ մարդկութիւնս, մանաւանդ
Հայկազեան գաւառիս : Եւ կատարեցաւ տեսիլ եւ
հրաման մեծին Ներսիսի (18) որ ասէ « յազգէն Նե-
տողաց Զնջեսցի՛ տունն Արամայս : Այսքան առ այս :

Եւ աստ գիտելի է զի ոչ միայն սով մարմնական տուաւ մեզ. այլ եւ սով հոգեւորական ոչ լսելով ըզբանն տէրօնական. զի երկու դասատունք կային յաշխարհին Սիւնեայ, մին ի սուրբ ուխտն Ապրակունեայ մեծ վարժապետին Գրիգորի՝ աշակերտի մեծին Յովհաննու Արտունեցոյ, որում 28 ամ աշակերտեալ էր. եւ երկու ամ էր որ նստեալ էր յաթոռ վարդապետութեան ուսուցանելոյ. զի համ շիրակ եղբարքն իւր գնացին ի նմանէ. մեծն Յակոբ գնաց յերկիրն Արարատեան, եւ բնակութիւն իւր արարեալ զսուրբ ուխտն Սաղմոսաւանից, որ 20 ամ աշակերտեալ էր Յովհաննու Արտունեցոյ : Եւ վարդապետն Գրիգոր գնաց աշակերտօք իւրովք ի գաւառն Եկեղեայ յԵրզնկայն. եւ այլք աստ եւ անդ ցրուեալ եղեն : Իսկ մեծն Գրիգոր սակաւ աշակերտօք իւրովք գնաց ի Սպարակունեացն հնձան յաւուրս ձմերայնոյ. եւ ի գարնան եղանակին գնացեալ ի սուրբ ուխտն եւ ի շնորհալից (19) յաթոռ Ստաթէի առաքելոյն, եւ ի տունն Օրբէլեանց առ իշխանն Սմբատ՝ որդի Իւանէի՝ թոռն Բուրթէլի : Եւ յետ ժամանակի ժողովեաց զբազում աշակերտս եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ լուսաւորէր զազգս մեր ճշմարիտ եւ ուղղափառ դաւանութեամբ և հաւատով : Արարեալ Հարցմունս՝ գրեաց պատասխանիս ընդդէմ ամենայն ազգաց, եւ երկու հատոր բարողգիրս. մինն՝

ամարան, միւսն՝ ձմերան, եւ քաղուածոյս Հնոց եւ
Նորոց եւ լուծմունս արտաքին գրոց, ոչ ելեալ անտի
մինչ ց867 ամ մերս թուականի : Բայց պատճառաւ
ինչ եկեալ յերկիրս Քաջբերունի զի մեր երկոտա-
սան եղբարք՝ աշակերտք մեծին Սարգսի եւ երկու
ամ առ նա գնացեալ կացար. եւ ոչ գոյր անդորրու-
թիւն եւ ոչ հանդիստ խաղաղութեան վասն անօ-
րինաց չարութեան : Եւ նա խոստացաւ մեզ ամե-
նեցուն գնալ յԵրուսաղէմ եւ առանձնացեալ ի
զբաղմանց աշխարհիս՝ դաս ասել նոցա : Եւ դար-
ձեալ վասն կապանաց անհնազանդ աթոռոյն Աղ-
թամարայ քարոզեաց դառնալ ի հնազանդութիւն :

Դարձեալ՝ բռնաւորն Յուսուփ, տէրն Թաւրիզու,
էառ զՈրոտն ի Սմբատայ իշխանէ. վասն բարեխօ-
սութեան նոցա եկն, եւ նա ոչ լուաւ աղաչսնաց
վարդապետին : Եւ ամ մի լման բնակեցաւ ի սուրբ
ուխտն Մեծորայ, եւ ժողովեցան առ նա 10 վար-
դապետք եւ 80 արեղայք. եւ ճշմարիտ վարդապե-
տութեամբ եւ դասիւ մխիթարեաց զնոսա. եւ ի
միւս ամն ելեալ գնաց : Եւ ի նոյն ամին օրհաս
մահուն եկն կոչեաց զնա յերկնային քաղարն : Եւ
էր սա առատ եւ ճոխ բանիւ՝ ոչ գոլով նման նմա
յազգս ամենայն ոչ ի հինսն, ոչ ի նորս, երկրորդ
Աստուածաբան, Յովհան Ոսկերեբան. մինչ զի ի յու-
սուցանելն եւ ի կախուցանելն զաչս իւր տեսանէար

այր ծերունի առ նա նստեալ : Եւ դարձեալ՝ երբեմն հաց եւ երբեմն խնձոր բաժանէր . եւ երանի էր տեսողացն եւ լսողացն, որք զնա տեսանէին, զի դէմք կերպարանացն զարհուրելի էր, եւ բազում անգամ լսէաք ի մարդկանէ թէ՛ Քրիստոս այսպիսի ձեւով լինի եկեալ յաշխարհս : Եւ սա ազատեաց զերկիրն Արճոյ ի կապանացն Աղթամարայ վան տեսլեան գիշերոյ : Այսրան առ այս՝ ելեալ ի կարգէ վանն պիտոյից վարդասպետաց եկեղեցւոյ :

Դարձեալ դարձցոր էր յառաջին կարգ շարագրութեան սրատուութեանս : Մեծ վարդապետն Սարգիս, որ ունէր զսուրբ ուխտն Աստուպատայ : Եւ նա ելեալ անտի՛ եկին ի Հեր քաղսք սակառ աշակերտօք ի նոյն ամի դառնութեան . եւ անդ անցոյց զաւուրս սովոյն դառնութեան նեղութեանն : Եւ ապա առաքեաց զվի յաշակերտաց իւրոյ Յովհաննէս անուն, մականունն սաղաղ կոչեցեալ՝ այր սուրբ եւ մաքուր հուլով զնալ յերկիրն Քաջբերունեաց ստանալ ինքեանց տեղի բնակութեան : Եւ նա եկեալ յաստուածաբնակ եւ ի հրաշագործ ուխտն Տիրամօր Աստուածածնին ի մայրաքաղաք վանսն Սուխարայ, որ այժմ Խառաբաստայ վանք կոչի, առ երջանիկ եւ հեզահոգի այրն ցանկալի Տէր Զաքէոս՝ եպիսկոպոս դաւառին, տալ նոցա տեղի բնակութեան : Իսկ ի նոյն գիշերին զարմանալի տեսիլ ետես հոգե-

լից արեղայն վարդապետն Յովհաննէս, թէպէտ եւ վասն խոնարհութեան ոչ էր առեալ զաւազան վարդապետութեան, այլ ամենեցուն խրատիչ եւ ուսուցիչ էր բանիւ եւ գործով և առաքինութեամբ : Չի տաճարն սուրբ Աստուածածնին կանթեղօք լցաւ, եւ ամենայն կանթեղքն փայլէին նման արեւ զական. եւ ժամատունն լուսով լապտերաց մոմեղինօք սլայծառացաւ : Եւ նա զարթուցեալ ի քնոյն՝ օրհնեաց զԱստուած եւ գոհութիւն և տ նմա, եւ ասէ ի միտս իւր. աստ հաճեցաւ Աստուած զալ ընալ կիլ մեծ վարդապետին Սարգսի, որ ունէր հոգի մարգարէութեան, եւ տեսեամբ աչաց եւ դիմօք ճանաչէր զամենայն մարդ, եւ հեզութեամբ եւ խոնարհութեամբ ոչ գոլով նման նմա յորդիս Աղամայ : Ոչ եկեր զմիս եւ ոչ ըմպեաց գինի զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց մինչեւ ցօր մահուան իւրոց : Եւ դէմք կերպարանաց իւրոց ահարեկէր եւ զարմացուցանէր (20) զամենայն մարդ, մանաւանդ զազգս այլազգեաց մինչդի ազգ Չաղաթային յերկրրպագութիւն գային նմա : Եւ աւետարանիչ և ուսուցիչ եղեւ աւետարանին քարոզութեան :

Եւ եկեալ վարդապետն Սարգիս բնակեցաւ յաստուածաբնակ ուխտն սուրբ Աստուածածնին. եւ նստաւ յաթոռ վարդապետութեան : Եւ ժողովեցան առ նա բազումք ի գրոց աշակերտաց եւ ի կրօ-

նաւորաց եւ յուսումնասիրաց աւելի քան 60 կարգաւորք եւ ուսումնականք : Եւ ուսոյց զամենայն ծովեզերս Ասսպուրական գաւառիս ուսմամբ եւ գիտութեամբ, ժամօք եւ պատարագօք : Եւ տեսանէին զսուրբ ուխտն իբրև զվերինն Երուսաղէմ յ838 ամէ թուականիս մեր մինչեւ ց851 ամն : Եւ ապաբարւոք մահուամբ հանգեաւ ի Քրիստոս եւ եղաւ ի շիրիմ տապանի մերձ առ եպիսկոպոսացն սրբազանից Խաչատրոյ եւ Զաբէոսի ի փառս Աստուծոյ մերոյ :

Բայց գիտելի է զի բազում վիշտս կրեաց եւ դառնութիւնս վարդապետն Սարգիս յաշակերտաց իւրոյ. զի յորժամ էր յերկրին Սիւնեաց՝ Կարապետ անուն վարդապետ մի՝ մականուն ճագարակեր, դաս եղեալ զգիրս առաքինութեանց իւրեանց, եկն առ նա աղթարմայ արեղայ մի եւ ասէ ցնա « ես երբեմն արեղայ ի ձէնջ եղեալ եմ. բայց սատանայ կորոյս զիս եւ արար քաղկեդոնական, եւ սիրտ իմ հանապաղ խոցի ի դէմն ձեր անարգութեան եւ հայհոյութեան. բայց գիտութիւն լիցի քեզ զի Կարապետն այն դաս եղիր զգիրս առաքինութեանց, և կամին զալ ի քէն բան հարցանել : Ահա՛ քեզ գիրք առաքինութեանց. զի պատասխանի տացես նոցա » :

Եւ նորա յոյժ ուրախացեալ փառս ետ Աստուծոյ մեծաւ գոհութեամբ : Եւ յետ երկուց աւուրոյ եկին

երկու արեղայք աղթարմայ տու վարդապետն եւ հարցին. զի՞նչ է առաքինութիւնն եւ զի՞նչ է սահման նորին : Եւ նորա պատասխանեալ զուղիղն՝ գնացին տու վարդապետն իւրեանց : Եւ դարձեալ գան միւսանգամ և ասեն. զի՞նչ է սահման հաւատոյս : Եւ նա ասէ զայն պատասխանի զոր ուսեալ էր ի վարդապետաց : Եւ նոքա ամօթալից դարձան ի վանսն Քանոյ : Իսկ աշակերտք մեծին Սարգսի սոխպեն ղնա աղաչանօք դաս ասել զգիրս նոցին առաքինութեանց . եւ նորա հեղահոգի եւ միւս ամիտ գոլով՝ ապաւինեալ ի հոգին Աստուած սկսանի գասիւ վարդապետութեան ուսուցանել զնոսա : Իսկ աշակերտք նորին տգէտ գոլով՝ ոչ էին առեալ զճաշակ դաւանութեան սուրբ եկեղեցւոյ՝ զմեծի Լուսաւորչին Գրիգորի, զԱստուածաբանին Գրիգորի, զԱթանասի եւ զԵփրղին և զմերոց աստուածաբանիցն զՍտեփաննոսին Սիւնեաց, զԱնանիայի Շիրակացւոյն, զՊօղոսի Տարօնացւոյն, զՅովհաննու, զՍարգսի Հաղպատացւոյն, զԴաւթի փիլոսոփային, զՄովսիսի քերթողհօրն, զԱսողիկ Թարգմանչի եւ զայլոց վարդապետաց սրբոց :

Եւ որոյ ոչ է առեալ զճաշակ ճշմարիտ վարդապետութեան՝ դիւրաւ սխալեալ մեռանի հոգւով, որպէս գառն, որ ոչ առնու զխախաց մօրն եւ զղալ՝ վաղվաղակի մեռանի. սոյնպէս եւ աշակերտք նորա

վաղվաղակի տկարացան ի հաւատոց և կամէին աղ-
թարմայ լինել ոչ գիտելով վարդապետին : Եւ տե-
սանէ ոմն ի քահանայից սուրբ ուխտին՝ սպասաւոր
եւ փակակալ սուրբ ուխտին Ասորակունեայ զազ-
դումն սուրբ Հոգւոյն տեսլեամբ գիշերոյ յանուրջս
երազոյ զի գետն Երասխայ բարձրացեալ՝ եկն, տա-
րաւ զաշակերտան առ հասարակ եւ կորոյս զամենե-
սին : Իսկ վարդապետն Սարգիս եւ փակակալն
Ստեփաննոս մազասլուրժ եղեալ՝ զձեռս ի ձեռս
արկեալ՝ ապրեցան ի Հեղձուցանելոյ գետոյն : Եւ
զարթուցեալ ի քնոյն և երթեալ առ վարդապետն և
առ ճգնաւորն Մաղաբիս սլատմեայ զերազն և զամե-
նայն խորհուրդն սուտ և թերահաւատ և խտրերայ
աշակերտայ նորա :

Իսկ նոքա հարեալ զերեսս և զմօրուս ճողէին, ըզ-
գլուխն հարկանէին, ողբս ի բերան առեալ իրր ի
վերայ մեռելոց անմխիթար սգով լային զհոգեւոր
մեռելութիւն և զկորուստ նոցին : Եւ ապա խորհուրդ
ի մէջ առեալ մեծ վարդապետին՝ յուղարկէ զճգնա-
ւորն Մաղաբիս առ մեծահամբաւ և հո չալաւոր վար-
դապետն Յովհաննէս մականուն կախիկ հասանել
յօգնականութիւն հեզահոգի առն Աստուծոյ մինչ ոչ
է տարածեալ գայթակղութեանն չարութիւն տգէտ
աշակերտացն իւրոց առ աղթարմայ ուրացողքն
ճմարտութեան. եւ ոչ նոքա փոխուցեալք եղեն :

Իսկ երջանիկ և երանելի վարդապետն Յովհաննէս ելեալ աշակերտօքն և բազում քահանայիւք յերկրէն Որոտան, ի շնորհայից աթոռոյն Ստաթէի առաքելոյն՝ եկն յերկիրն Երնջակու ի սուրբ ուխտն Ապրակունեաց. և կոչեաց զամենայն կարգաւոր և աշխարհական և ստուգեաց ի նոցանէ զամենայն չարութիւն տգէտ աշակերտացն. և հրամայեաց բերել զաշակերտսն, և դէմ յանդիման եղեն առաջի հրապարակին (21), և պարտաւորեցան : Եւ տարեալ եղին ի բանտի, և զոմանս յերկաթի հարեալ, և զոմանս բռնածեծ արարին :

Եւ վարդապետն Սարգիս բան տրտնջման ասաց նոցա. և յետոյ ամենեքեան պատժեցան յԱստուծոյ, ոմանք գետակուր եղեն, ոմանք խայտառակեալ մերկա շրջէին, կէսք ի նոցանէ փախուցեալ գնացին յաշխարհն Ֆռանկաց, և ի նոցա միջի չարախօսութիւն արարեալ՝ ի սղնձի եղեալ եփեցին. կէսք ի նոցանէ զղջացեալք ապաշխարեցին, որպէս Ատոմն Մոկացին, զի զղջացաւ և գնաց յԵրուսաղէմ և դարձեալ եկն ի գաւառ իւր և զմարմնաւոր պատիժն կրեաց. զի սիրտն ծակեցաւ. և տարի մի շունչն ելանէր ի սրտէն. և ապա զղջմամբ աւանդեաց զհոգին :

Յետ մահուն սորա յաջորդեաց զաթոռ վարդապետութեան երջանիկ եւ աստուածամերձ այրն ցանկալի հրեշտակաց և մարդկան՝ սլատկառելի քաջ

վարդապետն Վարդան՝ գոլով ի սուրբ ուխտէն Հոգւոց վանաց, գեր ի վերոյ գոլով իմաստութեամբ և խրատութեամբ և առաքինութեամբ քան զամենայն վարդապետս Հայոց (22). մինչ զի ասէին մարդիկ թէ հարկ է զի մեռեալքն յառնեն և թողութիւն մեղաց ի սմանէ գտանեն, ի սեպհական աշակերտաց իւրոց : Եւ չորս ամ լուսաւորեաց ճշմարիտ վարդապետութեամբ և դասիւ զսուրբ ուխտն և զամենայն երկիրս Քաջբերունեաց : Որ և աղօթիւք սորին և եղբօր իւրոյ Եղիա ճգնաւորին, որ առեալ էր զաստիճան սարկաւազութեան, որ զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց կանգուն կայր յաղթս առուջի Աստուծոյ, աղբերացաւ մարմնական ընչիւք և ողորմութեամբ մայրաքաղաք վանքն Աստուածածնի և ամենայն երկիրս Արճիշոյ : Եւ ի հարածմանէ անօրինաց ելեալ զնաց աշակերտօքն իւրովք յերկիրն Տոսպ. եւ անդ հանգեաւ ի Քրիստոս ի սուրբ ուխտն Սալնապատին յ855 թուականիս մերում. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ և զիցի :

Եւ յաջորդեաց զաթոռ նորա մեծ վարդապետն և նահատակն և ողորմածն ամենայնի Քրիզոր՝ որդի հաւատարիմ առն Աստուծոյ ծերի, գոլով ի քաղաքէն Խլաթայ, յաշակերտացն մեծին Սարգսի՝ հոգեւոր հարազատ և համչիրակ իւր. բայց ոչ ի նոյն Սուխարու ուխտն Աստուածածնի այլ ի յերկիրն

Բզնունեաց ի քաղաքն Արծկէ, ի սուրբ ուխտն Ստեփաննոսի վկային Յիսկնայ կոչեցեալ : Այլ ոչ պարասպեալ վարդասպետական դասի վասն սառնացեալ բարուց ուսումնականայ մերում ազգի : Այլ տիւ և գիշեր գիրս գրէր, և զամենայն աղքատս կերակրէր, եւ սիրէր զողորմածութիւն, և զամենայն վարդապետս և կարգաւորս ի նոյն յորդորէր : Ոչ գոլով նման նմա ողորմած և մարդասէր և սպասաւոր աղքատաց և տնանկաց : Եւ ետ նմա Աստուած իմաստութիւն առաւել քան ամենայն վարդապետաց. վասն զի զերից ժամանակայ պատմութիւնս ի լոյս ածէր ի հարցանելն և ի պատասխանատութիւնս, և զգիրս սրբոց մարտիրոսաց և վկայիցն որ կոչի Յայսմաւուրց՝ սակաւարան և անվթար (23) չարազրեալ ի սրբոց Հնոց և նորոց վարդապետացն ի լոյս էած, գխաւարեալ դրունս եկեղեցւոյ մերոյ լուսաւորեսաց. և ոչ ոք կարէ գիտել զիմաստութիւնն, որ ի նմա ծածկեալ կայ. այլ Աստուծոյ միայն է գիտելի : Եւ 50 ամ գիրս գրեաց տիւ և գիշեր անհանգիստ տքնութեամբ, որպէս գիտակ է գազտնեաց գիտակն : Եւ բազում երգս զանձուց և տաղից յիշատակ թողեալ ինքեան՝ յոյժ տօնասէր եւ սպասուող սրբոց մինչ զի ոչ եղեալ է և ոչ լինելոյ է :

Եւ հասեալ ի բարւոք ծերութիւն աւելի քան 75 ամ. և յ87է ամի թուականիս մերում եկն պիղծ

ազգն Մարայ ի յԱրծկէ քաղաք Հայոց, և գնաց
յանապատն Յիպնայ. և ըմբռնեալ զնա անօրինացն՝
յոյժ տանջեալ չարչարեցին. և նա ճշմարիտ դաւա-
նութեամբ զՔրիստոս Աստուած և Տէր դուռանեալ
խոստովանեցաւ. և նոյնժամայն զենին զնա իբրեւ
զգառն անմեղ և անարատ զերջանիկն և զերանելին
Գրիգոր փոխանակ գառին Քրիստոսի : Եւ եհաս
մարտիրոսական պսակի յոյժ մարտիրոսասէր գոլով.
և եգին զնա ի սուրբ ուխտն Յիպնայ Նախավկային
Ստեփաննոսի անուամբ կոչեցեալ : Եւ հոգեւոր հա-
րազատն իւր վարդապետն Յակոբ ճգնաւոր՝ այրն
ցանկալի, եկն ամբողջեաց զնա հանդերձ հարազատ
որդւովք իւրովք Ստեփաննոս եպիսկոպոսաւ եւ
աշակերտաւ. եւ նստաւ սպասուոր նորա գերեզմա-
նին ամ մի :

Եւ տկարացաւ, որպէս սահման է բնութեանս. և ի
Համբարձմանն յաւուր վերացման ի բանն յայն զոր
ասացին քահանայք «Համբարձաւ Տէրն մեր յերկինս»
աւանդեաց զհոգին ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ
մերոյ : Եւ յետ այսորիկ յետ երկու ամի նոյն Քուր-
դըն յազգէն Մարայ ի Բաղիշու գնաց յերկիրն
Ռչտունեաց, և զերջանիկ և զտոնասէր աղօթարար
վարդապետն Յակոբ Ովսաննացի ի յԱնձղնապատի
ուխտէն նահատակեալ եղին զնա մերձ գերեզմանին
Գրիգորի Նարեկայ վանից : Եւ ի նոյն ամի վարդա-

պետն Բաղիշու Ղազար՝ յոյժ հռչակաւոր եւ բանի-
բուն, աղօթարար և ճգնաւոր փախեալ ի յանօրինաց
և զնաց ի լեառն Սասնոյ : Եւ գտեալ զնա անօրէն
ազգին Մարաց՝ ասեն « դու ասես թէ՛ Քրիստոս
Աստուած է » . եւ նա ասէ « ես ասեմ և ուսուցանեմ .
եւ այն որ ոչ ասէ եւ ուսուցանէ, զնայ ի կորուստն
յաւիտեանական » : Եւ նոքա հարեալ սրով սպանին
զնա . եւ եհաս մարտիրոսական պսակաց : Եւ յառաջ
քան զայս երից եւ չորից ամաց վարդապետ մի
Թովմա անուն՝ աշակերտ Սիմէօնի վարդապետին
Ռչտունեաց, գիտակ մանր ուամանց, սիրող սրբու-
թեան եւ աղօթից՝ ի սուրբ ուխտէն Պուտլիկ վա-
նաց, նետիւ հարեալ օսյանին : Եւ քրիստոսական
պսակաց արժանի եղեն : Այս չորս վարդապետքս
յաւուրս մեր անօրէնք սպանին, որոց յիշատակն
օրհնութեամբ եղիցի . եւ աղօթիւք նոցա մեզ ողոր-
մեսցի Քրիստոս Աստուած : Այս էր ի յ874 թուա-
կանին աւելի կամ պակաս . դու անմեղադիր լեր գի-
ծեր էի եւ յետ 50 ամացս սկսայ . վասն այսորիկ յետ
եւ յառաջ գրեցի :

Դարձեալ յ844 թուականին շարժեցաւ սլիզժ
բռնաւորն Խորասանայ եւ եկն Պաղտատայ ճանա-
պարհան . աւերեաց զՊաղտատ եւ զամենայն Ատ-
րեստանեայս եւ զամենայն Միջագետս Տիարբալին
(այժմ՝ Դիարբէքիք) . եկն յԱմիթ քաղաք . հառ

զնա, եւ զվեժամեծան հրով եւ սրով անասելի եւ անպատմելի չարչարանօք սպանին. եւ զփոքունան զայր եւ զկին գերեցին զամենայն յաշխարհն իւրեանց : Եկն ի Մերդին, աւերեաց զբաղաբն (24), եւ հնգետասան զիւղ ուղղափառ եւ ճշմարիտ քրիստոնեայս գերեաց 3,000 տուն, եւ այլքն ամենայն 7,500 (25) ամենեքեան գերեցան. եւ զչորս գեղս արեւորդի կուսազաշտից զՇօլ, զՇմրախ, զՍաֆարի, զՄարաշի իսպառ կործանեաց : Եւ յետոյ դարձեալ սատանայի հնարիւք բազմացան ի Մերդին եւ ի յԱմիթ :

Եւ եկն դարձեալ յաշխարհն արեւելից եւ զնաց ի վերայ Երզնկայ քաղաքին. սիրով էառ զնա, եւ ըզմեծ կաթողիկէն զսուրբ Սարգիսն ի հիմանէ քակեաց եւ զայլ եկեղեցիսն զամենայն կործանեաց չարախօսութեամբ Թախրաթան Պարոնին եւ այլ ամենայն Տաճկաց քաղաքին : Եւ վարդասպետն մեր Գէորգ՝ աշակերտ Յովհաննու Արոտնեցւոյն, զնաց առ նա. եւ յահէ եւ յերկիւղէ սղծոյն շրթունքն պատառեցան, եւ արիւն իջանէր : Եւ լալով եւ արտասուօք յետս դարձաւ այրն Աստուծոյ վասն զի հրաման էր քակել զամենայն եկեղեցիսն. եւ սուգ մեծ եղեւ : Եկն ի վերին կողմն աշխարհիս եւ նստաւ ի վերայ ամրոցին Բասենոյ Աւնիկ կոչեցեալ. էառ զնա, եւ զիշխան նոցին Մսիր անուն կապեաց, եւ 100 ոգի

ի բերդէն ի վայր ընկէց անօրէնն, եւ մեռան : Եկին ի վերայ գաւառին Արարատեան, աւերեաց զաշխարհն ամենայն կողուպտելով յընչից, նստաւ ի վերայ բերդին Բագրատունւոյ, էառ զնա եւ բսժանեաց 300 Տաճիկս եւ 300 Քրիստոնեայս ի միմեանց : Ատէին զՔրիստոնեայս սպանանեմք եւ զՏաճիկսն ազատեմք : Եւ էին երկու եղբարք եպիսկոպոսի քաղաքին Միլրտիչ անուև՝ երթեալ խառնեցան ի գունդս Տաճկացն : Եւ սուր եղին ի վերայ եւ սպանին ըզՏաճիկսն եւ զհաւատացեալսն ազատեցին : Իսկ երկու քրիստոնեայքն աղաղակեցին եթէ մեք Քրիստոսի ծառայք եմք եւ հաւատացեալ եմք : Ասեն դարխառ սուտ խօսեցայք. վասն այնորիկ ոչ ազատեմք զձեզ եւ զերկոքեանն սպանին. եւ սուգ մեծ եղեւ եպիսկոպոսին թէպէտեւ ճշմարիտ հաւատացեալք մեռան :

Եկին ի վերայ Ճակատուց երկրին Սուրմառու եւ Կողբայ եւ ի վերայ Բառնակուտին եւ գաւառին Արճիշոյ : Այս երեք գաւառս ցրուեալ էին, առհասարակ զամենեւին կողուպտեցին, եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ գերին ազատեցաւ ի ձեռաց նոցին : Եւ սով մեծ եղեւ ընդ ամենայն երկիր : Բայց ի նոյն օրն գիւղաքաղաքն Կողբայ կողուպտեցաւ : Քսան եւ հինգ գոմէշ ի վերին Կողբայ ի քարէն ի վայր զինքեանս արկին ի գաւառին Արճիշոյ :

Եւ Քրիստոնեայրն սուր ի վերայ եղեալ զենուին.
եւ բաժանեալ ի միմեանց պաշար առեալ յերկիրն
Քաջբերունեաց հասին հանդերձ վարդապետօք եւ
եպիսկոպոսօք եւ քահանայիւր եւ ժողովրդեամբ :
Եւ եկեալ հասաք ի գաւառն Արգովիտ ի գլուղն Դա՛,
րա : Անդ հանգեալ սուրբ վարդապետն Ստեփան,
նոս՝ աշակերտ մեծին Յովհաննու Արտոնեցւոյն,
յընկերաց սուրբ վարդապետին Յովհաննու Մեծո՛ւ,
բայ : Եւ եկեալ տեսաք զաշխարհս մեր աւերակ,
Թափուր և դատարկ յամենայն ընչից եւ պակասեալ
ի հողեւոր առաքինութեանց՝ ոչ ժամ եւ ոչ պատա՛,
րագ : Եւ դարձեալ սիլիզրն արարին շինութեանց :
Զի տուեալ եղեւ երկիրս մեր պարոնին Արճիշոյ
Սահանդ անուն : Եւ ի մի ս ամին եկն Յուսուփ
Թուրքմանն եւ վերստին աւերեաց զաշխարհս մեր.
էառ զԱրճէշ քաղաք, եւ զՀիմաթ անուն Պարոն
եղեալ երեսուն եւ չորս մարդով սպան վասն զի
սպանեալ էր զՍտեփաննոս քահանայն՝ ձեռնաւոր
քաղաքին : Եւ զմեծագգի տանուտէր մի Մուսէֆիր
անուն նահատակեցին չարախօսութեամբ եւ նեն՛,
գութեամբ անսէր քրիստոնէիցն : Եւ զքաղաքն ամե՛,
նայն հրով այրեալ էր : Եւ ի նոյն աւուրս եկն տէրն
Ոստանայ Ամիր Ելդին անուն Չաղաթ սյիւր ի վե՛,
րայ Յուսուփին. և պատերազմեցան սակաւ աւուրս,
եւ դարձեալ հաշտեցան : Եւ ի միւս օրն Չաղաթայ

Պարոն մի ի բերդէն Բասենու եկն 400 մարդով ի գիւղն Աղի յօգնութիւն ամիրային. եւ եհարց զխաղաղութենէ նոցին. եւ նոցա պատասխանեալ թէ ի հաշտութիւն եկին՝ գերեւոց զգիւղն Աղի ի մուտս արեւուն, եւ դարձաւ ի բնակութիւն իւր : Իսկ քրիստոնէիցն ի հետս մտեալ, հողմ եւ փոշի արարեալ, զգերի եւ զաւարն թողեալ յիսխեան : Իսկ աստուածապաշտ այր մի՝ հարազատ մեր Յովհաննէս անուն կոչեցեալ, որպէս այծեամն հասեալ ի դաշտն Արճիշոյ՝ խարարարար(լուր ետ)(26) Յուսուփին և եղբոր նորա Արալի անուն, (որք) հասեալ ի մէջ գիշերի՝ ըմբռնեցին զՉազաթայն եւ զամենայն զօրս նորա կողոպտեցին, զոմանս սպանին, զիշխան նոցա Աթալիշ անուն ձերբակալ արարին եւ ի Մար յուղարկեցին :

Եւ մինչդեռ յայս տառապանս կային յաշխարհն մեր՝ յանկարծակի քթ մահու եւ գոյժ լալոյ եհասեթէ զօրք Չազաթային զերկիրս մեր լցին : Աստ էր տեսանել զաղէտս տարակուսանաց եւ զահ եւ զերկիւղ անօրինաց . զի 15,000 մարդ յԵրիշատ գեղ հասեալ. մեք փախուցեալ ի լեառն եւ ի ձորս դիմեցաք : Եւ գիտացեալ անօրինացն՝ 12 օր զլեառն շրջապատեալ իբրեւ զանասունս էրէոց որսացին եւ կալան զամենեսին. զոմանս սպանին, զոմանս գերեցին եւ զաշխարհս մեր հրոյ ճարակ ետուն : Եւ վար-

դապետն Յովհաննէս աշակերտօք իւրովք մազապուրծ եղեալ զնայ ի գաւառն Ռշտունեաց. զերկուամ անդ դադարեաց, եւ պատիւ մեծ ընկալաւ ի հոււատացելոցն Քրիստոսի :

Եւ անօրէնն Յուսուփ փախեալ ի Չաղաթայէն յ844 թուականին մինչեւ յ855 այլ ոչ կարաց գալ յաշխարհս մեր : Իսկ յ846 թուականին առաքեաց Թամուրն զչեխ Ահմատ անուն Չաղաթայն յաշխարհս մեր . եւ նա եկեալ ի խնդրելոյ վարդապետացն մերոց մեծին Սարգսի Սորբեցւոյ եւ Յովհաննէս վարդապետին՝ Մեծորայ վանիցն առաջնորդի, շինեաց զաշխարհս մեր աստի եւ անտի ժողովելով, եւ յոյժ բարերարոյ և քրիստոնեասէր գոլով : Եկին ամենայն ցրուեալքն եւ սկիզբն արարին շինութեան : Եւ ծաղկեցաւ ուսումնականօքն ի ձեռն խաղաղութեան ողորմութեամբն Աստուծոյ մետասան ամ ծովաբոլորս :

Իսկ յ850 ամին հանգեալ ի Քրիստոս մեծ վարդապետն Սարգիս ալեւորեալ եւ լի աւուրբբ : Եւ յաջորդեաց զաթոռ նորա սքանչելի այրն Աստուծոյ՝ աշակերտ նորին մեծ ճգնաւորն եւ վարդապետն Հայոց Վարդան զամս չորս. եւ լուսաւորեաց եւ պայծառացոյց զգաւառս Արճիչոյ զվերջինն առսուել պայծառ քան զառաջինն : Եւ ժողովեցան առ նա բազում աշակերտք առաւել քան 60 կրօնաւորք ի

մեծահանդէս ուխտին եւ ի մայրաքաղաք վանան
Տիրաւոր Աստուածածնին : Եւ լուսաւորեալ սլայ-
ծառայոյց զհոգիս ամենեցուն ժամօք եւ պատարա-
գօք, ուամամբ գրոց եւ սաղմոսերգութեամբ զամս
չորս : Եւ փախուցեալ յանօրինաց եւ երթեալ ի
սուրբ Սալնապատ՝ եհաս օր վախճանի նորա : Եւ
անդ եղեալ կայ մարմին նորա. եւ հոգի նորա վերա-
ցաւ ի կառս քրովբէից եւ սրովբէից եւ ի կարգս
համասեռից աստուածարան վարդապետացն մերոց
եւ լուսաւորչաց, որոց յիշատակն օրհնութեամբ
եղիցի. եւ աղօթք նոցա ի վերայ ամենայն աշխար-
հի ամէն :

Եւ որր մնացեալ աշակերտաց նորա՝ թողեալ
գնացաք ի գաւառն Սիւնեաց առ մեծն Գրիգոր՝
վարդապետն ամենայն Հայոց, երկրորդ լուսաւորիչն
եւ աստուածաբանն գեր ի վերոյ գոլով ամենայն
իմաստասիրաց եւ վարդապետաց հնոց եւ նորոց :
Որ եւ նա ուրախացեալ յո՛ժ՝ սիրով ընկալաւ զմեզ
իրբեւ զորդիս իւր սիրելի հոգեւոր եւ բաղձալի. զի
հայր նորա էր ի գաւառէն Քաջբերունեաց ի քաղա-
քէն Արծիւոյ : Եւ նորա ժողովեալ զբազումս յաշա-
կերտաց իւրոց՝ զՄխիթարն ի Տաթեւոյ, զՅովհան-
նէան ի յԵկեղեաց ի վանաց Հերմոնի, զԳալուստն
ի Վաղանդնու Սիւնեաց սուրբ Կարապետէն, զԱի-
մլօմն ի Սիւնեոց, զՅակոբն Բոստոացի, զԳրիգորն

Արարատեան, զԳրիգորն եւ զՄատթէոսն Ջուղայեցի, զԱւետիսն ի յԱստապատէ, զՆշիայն ի յՈճոխայ, զՅովհաննէան ի Վաղանդնու վանացն, զՈւնան ի Շամախոյ, զՅովհաննէս կարմիրն ի Կապանայ : Եւ էին երեք յաշակերտացն յայլ տեղիս. Մատթէոս Ուխտեցի սուրբ ուխտին Գանձասարու, Մկրտիչն ի Փայտակարանէ, Ստեփաննոս ի Թաւրիզոյ : Եւ քահանայս բազումս աւելի քան զ60 ոգի. եւ սկսաւ ուսուցանել զգիրս արտարին իմաստասիրացն :

Եւ ասլէցոյց զամենեսին առաւել քան զիմաստունան Հելլենացոց : Եւ ասլա զչորերտասան թողման Պօղոսի առաքելոյն եւ զՍ. որս գիրս Աստուածաբանին Գրիգորի : Եւ էր սուրբ ուխտին առաջնորդ հեզահոգին եւ ընտրեալն յորովայնէ՝ սուրբ եպիսկոպոսն Տէր Առաքել եւ մեծ իմաստասէրն քուերորդին մեծ վարժապետին, որ ունէր ըզմիտքն իրրեւ զհրեղինաց, եւ էր սիրող ամենայն առարինութեանց : Եւ երկոտասան եղրարք, աշակերտք մեծին Սարգսի, մեր էաք որ յետ մահուան նորա զնայաք յաշակերտութիւն նորա. առաջին՝ Յակոբ, Մարգարէ, Յովհաննէս, Մկրտիչ, Կարապետ, Մելիքիսէթ, Սարգիս, Մատթէոս, Կարապետ եւ ես անարժանս թողմա : Եւ երկու ամ զմեզ միիթարեաց Աստուածաշունչ գրուէր : Եւ ի հալած-

մանէ անօրինաց չարժեցաւ ի գաւառէն Սիւնեաց առեալ զմեզ՝ եկն ի գաւառն Արճիշոյ : Եւ արարեալ իւր բնուկութիւն զաստուածաճանդ ուխտն Մեծորայ առ հեղաճողի եւ աստուածարան եւ երջանիկ այրն Աստուծոյ վարդապետն Յովհաննէս. եւ յոյժ ուրախացաւ վասն զի ի նոյն ամին 858 աւարտեալ էր զնորաչէն տաճարն սուրբ Աստուածածնին :

Եւ ժողովեցան առ նա բազումք ի վարդապետացն. Գրիգոր նահատակն եւ սուրբ այրն Խլաթեցի, Յակոբ Ովսաննայի ի Ռչտունեաց, Մարգարէն ի Վարազայ, Յակոբ ի յԱսպիսնկու, Յովհաննէս ի Փառլիւնոյ, Ստեփաննոս ի Բերկրոյ, Մեղտիչն ի Հիղնայ, Յովհաննէսն ի Բաղիշոյ, Սարգիս վարդապետն ի Յարութենէն, Մելքիսէթն ի յԵրզնկու, եւ ի քահանայից և յաշակերտաց աւելի քան 80 արեղայ : Եւ զամ մի լման մխիթարեաց զամենայն եղբարսն անճառելի ցնծութեամբ. եւ զերիս գիրս մեկնեաց դասիւ՝ զԱւետարանն Յովհաննու աւետարանչին, զգիրս Յորայ նահատակին եւ զգիրս զրջութեան երկոքեան վարդապետացն Գէորգայ Լամբրոնացոյն եւ Արիստակէսի :

Եւ ի սոյն ժամանակի ի խնդիր ելեալ վասն կապանոց Աղթամարայ. եւ մեծաճանդէս ժողով արարեալ արձակեաց զամենեսեան (ի կառուանայ) հոյ կաթողիկոսացն մերոց : Եւ վերակացու եւ

նախախնամող էր երջանիկ եւ երանելի ճգնաւոր վարդապետն Յովհաննէս Մեծորայ վանիցն, որ կայր ի վերայ բազմութեան եղբարացն եւ կերակրէր զամենեսեան հացիւ եւ հանդերձիւ. եւ կայր ի մեծի փառաւորութեան սքանչելի այրն Աստուծոյ Յովհաննէս վարդապետն մեր : Եւ այս էր ի թուականիս մեր 868 ամի : Իսկ յետ ամի միոյ եկեալ աշակերտք նորա կացին ժամանակս ինչ և դազտագողի առեալ գնացին ի գաւառն Արարատեան առ մեծ վարդապետն Յակոբ Սաղմոսավանից՝ հոգեւոր հարազատն իւր : Եւ մեր ամենեքին վարդապետք եւ աշակերտք գնացաք առ նա : Եւ եկեալ դարձեալ աշակերտք նորա ի Սիւնեաց ի սուրբ առաքելոյն Ստաթէոյ իմաստասէր եպիսկոպոսն և վարդապետն Տէր Առաքել՝ տարաւ զնա : Եւ յետ ութն աւուր զնալոյ նորա հիւանդացաւ եւ փոխեցաւ յաստի կենացս ի հանդերձեալն. որոյ յիշատակն եղիցի՝ օրհնութեամբ, եւ աղօթիւք նորա Քրիստոս մեզ ամենեցուն ողորմեցի : Իսկ սքանչելի այրն Աստուծոյ Յովհաննէս՝ վարդապետն մեր, ի սոյն աւուրս հանգեաւ ի Քրիստոս, և տարեալ եղաք ի մեծահանդէս ուխտն Հայոց թառ՝ գերեզմանակից նոր վկային Յովսեփայ և Եղիա վարդապետի նոցա : Եւ սուգ անբժշկելի մնաց ի վերայ երկրի մերում, մեզ եւ ամենայն բնակչաց անապատին եւ գաւառին, զի ոչ եղաք արժանի

սուրբ նշխարաց նորա, թէպէտ աղօթք նորա եւ բարեխօսութիւն է ընդ ամենայն ծագս երկրի. ամէն :

Այս երջանիկ եւ աստուածահաճոյ վարդապետս Յովհաննէս եւ բարի օրինակս ամենայն առաքինութեանց եւ եկեղեցւոյ վարդապետաց էր ի զաւառէն Քաջբերունեաց, ի գիւղաքաղաքէն Զարիշատու, բարեպաշտ եւ աստուածասէր ծնողաց զաւակ սրբ, բասէր քահանայի միոյ Ներսէս անուն : Եւ խնդրեաց յԱստուծոյ եւ խոստացաւ նմա եթէ լիցի զաւակ նմա՝ տայէ զնա Աստուծոյ փոխարէն անձին իւրոյ : Իսկ որ զկանս երկիւղածաց իւրոց առնէ բարերար եւ մարդասէրն Աստուած ետ նմա զաւակ բարի, եւ եղ զնա յուսումն Աստուածաշունչ գրոց յաստուածաբանակ սուրբ ուխտն գեղեցկաղարդ անապատն սուրբ Աստուածածնի Մեծորայ վանք վերածայնեալ, առ հրեշտակակրօն եւ ճգնաւոր այրն Աստուծոյ Նահապետ կրօնաւորն : Իսկ նորա վարժեալ եւ ուսեալ զՍաղմոսն Դաւթի եւ զմանր ուսումն եկեղեցւոյ : Եւ տեսեալ զնա հեզահոգի և սրբազան արհի եպիսկոպոսն Տէր Ներսէս՝ կոչեաց զնա յաստիճան քահանայութեան. եւ նա ետ զանձն իւր յընծայ Աստուծոյ. եւ կրթէր ի վարս ճգնութեան՝ մանաւանդ ի յերկս եւ յաշխատանս Աստուածային գրոց գեր ի վերոյ գուլով ամենայն ընկերաց իւրոց : Եւ շարժեալ ի Հոգւոյն սրբոյ կամէր եւ ցանկացր

հասանել վարդապետական խմաստութեան : Եւ
ոչ գոյր վարդապետ ի ծովեզերս Ասապուրականին :

Ապա միաբանեալ հետ սրբասէր եւ բարեբարոյ
քահանայի միոյ Ստեփաննոս անուն, որ եւ նա աշա-
կերտեալ էր վարդապետին Մովսիսի ի նոյն անա-
պատէ : Եւ ելեալ գնացին առ մեծ վարժապետն
Յովհաննէս մականուն կախիկ, յերկիրն Սիւնեաց
ի յՈրոտն գաւառ, որ իրրեւ արեգակն փայլէր ընդ
ամենայն ազգս Հայոց եւ լուսաւորէր զամենեսեան
աստուածային գիտութեամբ . եւ կայր ընդդէմ՝
հերձուածողաց աղթարմայից երկարնակաց : Եւ
յոյժ սիրեցեալ եղեն ի նմանէ իրրեւ հրեշտակ Ս.ս.
տուծոյ և ընկերակից նորա Ստեփաննոս զերիս ամս
աշակերտեալ՝ ետ նմա գաւազան իշխանութեան
գալ միսիթարել զբազմութիւն քրիստոնէիցն եւ վա-
նորէիցն անխրատից զի անտերունչ էր գաւառն
այն : Իսկ երանելի սյրն Ատուծոյ Յովհան երկո-
տասան ամ առ նա դադարեալ աշակերտակից ունե-
լով զմեծ վարդապետն Գրիգոր եւ բազում վար-
դապետս եւ աշակերտս . եւ նա ուխտ եղեալ էր
անձին իւրում եթէ տացէ ինձ Աստուած իշխանու-
թեան կարգ վարդապետութեան՝ վկայ ինձ Միա-
ծին Որդին լիցի, որ մօր նորա Աստուածածնի կու-
սին տաճար շինեմ յոյժ հրուշայի :

Իսկ մեծ վարդապետն Յովհաննէս յ835 թուակա-

նին ետ նմա զգիրս ասացուածոց վարդապետական կարգի ի բերան առնուլ զի տայէ նմա հրաման իչ խանութեան : Եւ ի նոյն ամի յանկարծակի տկարացեալ հիւանդացաւ, եւ կամ եղև Արարչին գնալ առ նա. կոչեաց զմեծ վարդապետն եւ զընկերակիցսն նորա, օրհնեաց զնոսա ամենայն հոգեւոր եւ աստուածային օրհնութեամբ, եւ եղ զԳրիգոր ամենեցուն գլուխ եւ ուսուցիչ, եւ յանձնարար նմա զվարդապետն Յովհաննէս տալ նմա ըզ վարդապետական իշխանութիւն եւ առաքել յաշխարհ իւր :

Իսկ նորա յետ մահուան մեծին Յովհաննու արար մեծահանդէս կոչումն, եւ ետ նմա վարդապետական գաւազան, եւ առաքեաց յերկիրն իւր վարդապետական ճոխութեամբ եւ աշակերտօք յետ աւերման վերին կողմանն ի չար բռնաւորէն Քամուր Չաղաթայէն : Եւ եկեալ նորա ի սեպհական գաւառն իւր ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ : Եւ ելին ընդ առաջ նորա մեծ վարդապետն Սարգիս ի մեծ ուխտէն Խառարաստայ աշակերտօք իւրովք եւ ամենայն բազմութեամբ հաւատացելոցն. եւ յետոյ եկն ի հայրենի տուն իւր ի սուրբ ուխտն Մեծորայ վանք յառուր Նոր Աիւրակէին :

Աստ էր տեսանել զուրախութիւն անապատին սրբոյ եւ ամենայն ընկերաց իւրոց զի տեսանէին

զնա իբրեւ գլուսաւորիչն Քրիզոր և կամ զՂազար՝ սիրելին Քրիստոսի, յարուցեալ ի մեռելոց : Եւ յերկրորդ ամին սկիզբն արար շինութեան սուրբ եկեղեցւոյն վասն դաշանցն եւ ուխտին եղելոյ. եւ ոչ պատահեցաւ զի ոչ գոյր իմաստուն ճարտարապետ ի գաւառ իւր : Իսկ նորա համբերեալ ժամանակ ինչ մինչ ի Տեառնէ լինիցի յաջողումն գործոյն. բայց զարդարեաց զուրբ ուխտն ժամօք, աղօթիւք եւ պատարագօք, ընթերցմամբ գրոց եւ ուսումնապանօք եւ գեղեցիկ կարգաւորութեամբ, ծառօք եւ տնկօք իբրեւ զգրախտն եղեմական : Եւ զայինհաւատացեալքն եւ շարժէին ի բարին, եւ ասէին. ահա տեսաք զԵրուսաղէմ : Քարոզութեամբ աւետարանին վարդապետութեամբ լուսաւորեաց զչրջակայսն Ասասլուրական գաւառիս, մանաւանդ ճգնաւորական վարուք եւ տքնութեամբ անցուցանէր զկեանս իւր մինչ զի յամենայն ժամանակս իւր զգլուխն իւր ոչ եղի սնարս. այլ զիրս ունելով ի ձեռին՝ այնու անցուցանէր զպանդխտութիւն կենցաղոյս դառնութեան : Եւ այնուհետեւ ետ նմա շնորհս բժշկութեան Տէր Յիսուս : Զի զցաւս եւ զհիւանդութիւնս փարատէր ի յախտաժետաց Աւետարանին ընթերցմամբ եւ ձեռն դնելով ի վերայ տկարաց ոչ միայն հաւատացելոց այլ եւ անհաւատից : Եւ կատարէր Քրիստոս զխնդրուածս նորա վասն սերտ հաւատոյն, զոր ու-

նէր առ Քրիստոս, եւ յուսոյ հաւատացելոյն : Եւ վասն այսորիկ սիրելի լինէր ի յանհաւատիցն եւ ի հաւատացելոյն իբրեւ ճշմարիտ այր Աստուծոյ : Այլ և յոյժ տազնասպէր հոգի իւր վասն շինութեան սուրբ եկեղեցւոյն :

Իսկ որ զկամն երկիւղածաց իւրոց առնէ եւ աղօթից նոցա լսէ : Այր մի ի գերութենէ Թամուրին ազգաւ Հոռոմ Ֆարաճ անուն եկեալ էր ի Մերդին քաղաք՝ յոյժ իմաստուն եւ ճարտար շինող : Յղեաց եւ կոչեաց զնս, եւ սկիզբն սրար շինութեան սուրբ եկեղեցւոյն յառուս Չաղաթային յորմէ ամենայն եկեղեցիք Հայոց ի հիմանէ քակեալ լինէին : Եւ թէպէտ բազումք յանհաւատիցն մախացեալ լինէին, եւ միանգամ կամեցան (քակել) անհաւատքն զառաջին հիմնարկութիւն ի քաղաքին Արճիչոյ . այլ Չաղաթայն զայր եւ անձամբ առնոյր ի վերայ անձին իւր զբարինսն, եւ բերէր զնէր ի հիմն սուրբ եկեղեցւոյն. եւ զթշնամիսն սուրբ եկեղեցւոյն նկուն եւ աի ի բերան առնէր Աստուած : Եւ յեօթն ամի վճարեաց Աստուած աղօթիւք վարդապետին եւ աներկրայ յուսոյն զոր ունէր առ Քրիստոս միարանութեամբ սուրբ ուխտին որք զանձինս իւրեանց ետուն Աստուծոյ եւ սուրբ եկեղեցւոյ Տիրածին Կուսին : Յ851 ամին թուականին սկսաւ, եւ յ858 ամին աւարտեցաւ յեօթն ամին

ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ . ամէն :

Ի սոյն ամի եկն վարժապետն Գրիգոր վարժապետօք եւ աշակերտօք . եւ գնացեալ դէմ ընդ առաջ նորա հոգեւոր ծնողին իւրոյ, եւ բերեալ յանապատն իւր՝ հանգոյց զնա ի բազում աշխատութեանց իւրոց : Եւ ժողովեցան առ նա բազում վարդապետք և աշակերտք՝ մետասան վարդապետք եւ 80 կրօնաւորք, որպէս յառաջագոյն գրեցաւ . եւ պայծառացեալ լուսաւորեաց աստուածային վարդապետութեամբ զամենեսին իրրեւ Փրկիչն մեր Յիսուս, որ նստէր ի լերինն եւ ուսուցանէր զամենեսեան երանութեանցն (27) վարդապետութեամբ : Իսկ սուրբ վարդապետն Յովհաննէս անճառեկի ուրախութեամբ զուարճանայր և ի սպասու կայր պիտոյիցն պակասութեան : Եւ ասէր առ Քրիստոս «Տէր Յիսուս՝ ես զՄայր քոյ պատուեցի, դու զիս պատուեցեր վարդապետօք և հոգեւոր հարրբ իմովք եւ զրոց աշակերտօք եւ զրագրօք եւ ճգնաւորօք եւ ճմարիտ ուսումնականօք, և ի նաւակատիս տաճարի Մօր քոյ առաքեցեր զնոսա : Զի՞նչ տաց քեզ փոխարէն և հատուցումն, զի ոչ ինչ ունիմ աղքատիկս, բայց միայն օրհնեմք և գովեմք զամենասուրբ Երրորդութիւնդ և զմայր Միածնիդ զի արժանի արարեր զիս հասանել յաւարտ տաճարիս : Եւ այս ոչ է բաւական միայն օրհնել զի դու ի հրեշտակաց և ի

հրեշտակապետաց օրհնարանիս. այլ զանձն իմ իսկ եղից ի վերայ քո. այլ երթեալ քարոզեցից յականձա անհաւատիցն թէ սուտ է առաջնորդն ձեր, և դուք մոլորեսդ էք ընդ նմա ի կորուստն անգիւտ : Դարձարձարձա՞րք ի Քրիստոսն իմ և տեսէ՞ք թէ որքան պարգեւս բարեաց պարգեւեսցէ ձեզ » :

Եւ ոչ թէ միայն ի ծերութեան ժամանակին քարոզէր անհաւատիցն սուտ և խաբեբայ գոլ զնոսա. այլ զամենայն ժամանակս իւր անահ, աներկիւղ նախատէր զնոսա և զկորուսիչ առաջնորդն նոցա : Եւ ոչ որ իշխէր մխել ի նա ձեռն ոչ իշխան եւ ոչ որք ընդ իշխանութեամբ. այլ սարսէին ի պատկառելի դիմաց նորա զի կենդանի նահատակեալ էր ըզմարմին իւր պահօք եւ աղօթիւք եւ ամենայն սրբութեամբ :

Իսկ մեծ վարդապետն Գրիգոր օրհնեաց զաշխարհս մեր, և առեալ զաշակերտս իւր՝ ելեալ զնաց ի գաւառն Արարատեան : Եւ վարդապետն Յովհաննէս և ամենայն աշակերտքս զհետ նորա ընթացար : Եւ անտի ելեալ զնացար ի շնորհալից ակթոռն իւր սուրբ Առաքելոյն Ստաթէոսի : Եւ աւուրս ութ առողջ մնացեալ. և ապա կոչեաց զնա առ ինքն վերին Կոչողն տալ նմա զաշխատութեան վարձն յաւուր տօնի Նախավկային Ստեփաննոսի մեծի առաքելոյ : Իսկ սքանչելի այրն Աստուծոյ Յովհաննէս

վարդապետն մնայ ի գաւառն Արարատեան, եւ
հասեալ ի Զատիկ յարութեան տօնն՝ ի նոյն յօրն
որ ասի Անսկիզբն Աստուած, ի յարութեան օրն
գնայ առ Քրիստոս : Վասն այնորիկ անդ եղև
վախճան կենաց նորա, զի գնաց երկիր պագանել
աստուածամուխ գեղարդեանն առաջի պատկերին
Ամենափրկչին, որ և դրոշմեալ եղև աղօթիւք
սուրբ Աւետարանչին Յովհաննու ի վերայ սրբոյն
Գողգոթայի ի խնդրոյ տիրամօր Աստուածածնին :
Եւ յետոյ պարգեւօք տուաւ Աշոտոյ թագաւորին ի
Հոռոմոց թագաւորէն. և բերեալ եղև ձեռամբ
կիւրապաղատ իշխանին : Եւ անդ երկիր պաղեալ,
հասեալ վախճան կենաց նորա վերափոխեալ եղև
ի կեանս անպատումս առ Տէր Յիսուս, որում բաղ-
ձսցր հասանել : Եւ մեք աշակերտք գորով նմա եւ
հոգեւոր որդիք, Մկրտիչ և Թովմա և նահատակն
մեծ վարդապետն Ռշտունեաց Յակոբ և վարդա-
պետն Մկրտիչ ի Բերկրոյ, Ժողովեցար և բազում
եղբարս, և եղար զնա ի հանգստարանի նոր վկային
Յովսեփայ և Եղիա վարդապետին ի մեծահանդէս
ուխտն Հայոց թառ : Եւ բազում բժշկութիւնք
լինէին ի սուրբ ոսկերաց նորա ի փառս Քրիստոսի
Աստուծոյ մերոյ : Արոյ յիշատակն օրհնութեամբ
եղիցի, եւ աղօթիւք նորա Տէր Յիսուս ողորմես-
ցի. ամէն :

Պարձեալ դարձցո՛ւք ի նոյն կարգ պատմութեանս
ուստի սկսեալ եղև : Յ850(28)թ ուսկանին շարժեցաւ
վիշապն մահաշունչ Թամուր ի Սմրդանդայ և եկն
ի վերայ աշխարհիս մեր, և գնաց ի տուն Դամայ-
ուերեաց զՀալսալ և զամենայն շրջակայս նորա :
Եւ անտի գնացեալ ի Ռամասկոս ի Ռմշխ քաղաք՝
ուերեաց զամենայն աշխարհն ներքին մինչ զի մերձ
գնային վայրուց քաղաքին Երուսաղէմի : Եւ ձմեռն
մի լման եկաց ի Ռամասկոս : Եւ եկին առ նա կա-
նայք առաջնորդայ նոցա որք էին ուսուցիչք Ղադի,
Միւֆրի, Միւտտիս, Իմամ և Ռանիշման : Եւ ասեն
« դու փատիշահ ես ամենայն աշխարհիս, և ի հրամա-
նէ Աստուծոյ եկեալ ես զի նոքա որք զհրամանն
Աստուծոյ կոխեալ են՝ հարցանես, մինչ ոչ գոյ այս-
պիսի հարցանող իրրեւ գբեղ, և զայնպիօրան որք
չարքն են՝ իջուցանես կենդանւոյն ի դժոխս. վասն
զի յայս քաղաք ամենեքին չարագործք և արուա-
գէտք են մանաւանդ սուտ և խարերայ մոլլէքն » :
Ասէ ցնոսա « մի գոյէ սուտ լինիցիք և դուք սատա-
կիք ի ձեռաց իմոց » : Ասեն ցնա « մի լիցի սուտ ի
գոտուց կանանց, դու կոչես՝ զառաջնորդան մեր, և
դէ՛մ յանդիման վկայեմք նոցա » :

Եւ հրաման արար բովանդակ ամենայն քաղաքին
ստատիկ և ահեղ գոչմամբ զամենայն առաջնորդս
չար ուսմանն առ ինքն կոչել : Եւ վաղվաղակի ժո.

զովեցին զամենայն դատի և միւտառիս. և ասէ « այս քաղաքս ո՞ւմ քաղաք է ». եւ նորա ասեն « փեղամ ընդ ինչ է փանտիան » : Եւ նա ասէ ցնոսա « փեղամ ընդ ինչ գիրքն առ ձեզ ունի՞ք թէ ոչ ». եւ նորա ասեն « մեր մահն և կեանքն նորա գրովն լինին, բայց ոչ ընթեռնումք » : Ասէ ցնոսա « փեղամ ընդ ինչ ձեզ չարագործութեան » — Ասեն ցնա « քա՛ւ լիցի » — Ասէ « եթէ լինիցի այսպիսի մարդ՝ իրաւունք դատաստանի նորա զի՞նչ լինիցի » — Ասեն « ամենաչար տանջանօք պատժեալ տանջեսցին, և ամենայն ընտանեօք կործանեսցին » — Եւ ասէ ցնոսա « այն դուք էք » — Ասեն ցնա « Խոնդքեար՝ այս քաղաքս Մուստաֆային է քաղաք. այսպիսի բան ոչ եղև և ոչ լինելոց է : Եւ կոչեաց ըզկանայս առաջնորդացն. և նորա եկեալ՝ դէմ յանդիման արանց վկայեցին զգործս անօրէնութեանցն զոր գործեալ էին :

Եւ հրաման եղև ի նմանէ՝ (և ասէ) 700,000 մարդ կայր առ իս՝ 700,000 գլուխ այսօր և վաղիւն այսր բերջիք. և եօթն բերդ շինեսջիք. որ ոչ բերիցէ զգլուխ՝ հատցի գլուխ նորա : Եւ որ ասիցէ. Յիսէի եմ՝ ի նա ոչ որ մերձեսցի : Եւ բազում զօրացն սուր ի վերայ եղեալ՝ կոտորեցին զամենայն քաղաքըն. և պոսկասեալ լինէին այր մարդ, և գլուխ դրանեւ ոչ կարէին. սպա կտրէին զգլուխ կանանցն

և զհրամանն ի տեղ բերելին ամենայն զօրքն : Աստ
էր տեսանել զօրինակն համօրէն դատաստանին և
զգոչումն և զաղսուլակն, զլայ և զհառաչումն : Եւ ող
ոք որ ոչ կարէր սպանանել զգլուխ մի՝ ի 100 քանկաց
գնէր և տայր ի համարն : Եւ բազումք ի զօրացն ոչ
սպանանել կարէին և ոչ գնել, զգլուխս նոցին հա-
տանէին և ի շար մօէ ըլուր դնէին : Եւ հոգեւոր որ-
դեակն մեր Մխիթար ի քաղաքէն Անայ, պատմէր
զանցս աղէտիցն և զմահ նոցին. որ և ինքն մազա-
պուրծ եղեալ ապրեցաւ ի ձեռաց նոցին : Այս եզե
ի Դամասկոս : Դարձեալ առարեայ զօրս խոր գնալ
ի Պաղտատ քաղաք, և նոյն թուով համարաւ
700,000 մարդ ի Պաղտատ մաղէղ բերդ շինեցին :
Եւ մէլիքն Ոստանայ և հոգեւոր որդեակն մեր Մխի-
թար էին ընդ նոսա : Եւ վասն այն ահին և երկիւղին
Մխիթարն այն միակեաց եղեւ և առ մեզ բնակե-
ցաւ երեք ամ. և սպա դնաց առ Քրիստոս : Եւ
դարձեալ ի միւս ամին առեալ զօրս խոր՝ եկն ի վե-
րայ Սերաստիա քաղաքին, և քաղաքն այն իւտրում
Խոնդքեար բռնաւորին էր կողմանցն Հոռովին : Եւ
նոքա զառաջինն ոչ ետուն զքաղաքն ի յանողորմ
բռնաւորն. և խաբեալ զնոսա ասէ ցնոսա «մի երկրն-
ջիբ զի ով զձեզ սրով սպանանէ՝ սուր նոցա ի սիրտս
նոցա մտանէ» . եւ նոցա բացեալ զքաղաքն՝ ելին
ընդ սռաջ նորին ուրախութեամբ և ցնծութեամբ

իրր ազատեալ ի րանտէ : Եւ առժամայն չար հրաժանն եհաս ի վերայ զօրաց իւրոց զի զաղքատն գերի առցեն և զմեծատունն չարչարեսցեն և ըզթազուն գանձս նոցա առցեն, և զկանայսն յագիս ձիոցն կապել և արչաւել և զորդիս և զղստերս ժողովեալ ի դաշտավայրի միոջ անթխ և անհամար՝ հրաման ետ իրրեւ զորայս կամնաապլից կոխել զնոսա անողորմութեամբ :

Աստ էր տեսանել զաղէտս տարակուսանաց անմեղ տղայոցն ի ձեռն չար բռնաւորին հաւատացելոցն և անհաւատիցն : Եւ այնքան զօրացն որ ելանէին ի բաղաբէն, և երդուաւ նոցա ոչ սպանանել զնոսա, պատառել ետ զերկիր, և կապել ետ ոտիւք և ձեռք 6,000 ոգի, և կենդանի թաղեցին զնոսա, և ջրով և մոխրով ծածկեցին զնոսա : Եւ աղաղակ նոցա յերկինս ելանէր : Եւ ո՞վ կարէ ընդ գրով արկանել զայս դառն տանջանս, զորս զործեաց կարապետ նեռին՝ անողորմ բռնաւորն : Բայց սակաւ մի ծանօթ առնեմ զեկեալսդ զկնի մերում ժամանակաց, որ տեսար և լսեցար ի քրիստոնէիցն, որ եկին առ մեզ գերիքն և տեարք գերեացն :

Եւ անտի չուեալ գնաց զօրօք բազմօք ի վերայ Խոնդքեար Իլտրումի՝ որդւոյ Մուրատ Պէկին : Եւ նորա ժողովեալ զզօրս բազումս չորեքպատիկ, և յով վքան զզօրս բազումս Թումուրին՝ եկն ընդ առաջ

նորա : Եւ նորա խարեալ զնա՝ խոյս ետ ի գիշերի
և հառ զաչխարհ նորին, և յետս դարձաւ. և պատե-
րաղմեալ ըմբռնեաց զնա և զրաղումս ի զօրացն(29) :
Եւ արար աւար, և գերի հառ անթիւ քան զաստեղս
երկնից և քան զաւազ ծովու, մինչգի 60,000 տուն
Ղարաթաթար անուն տամբ և որդւովք ի Խորասան
գերի գնաց. և այլ անպատմելի և անճառելի, զոր
ոչ որ կարէ ճառել : Եւ ի գնալն ի կողմանցն Հոտ-
մոց Իլտրումին՝ եկն նախ ի վերայ տանն Վրաց
գերել և կորուսանել զնոսա : Իսկ թագաւորն
Վրաց Գորգի եւ երկու եղբարք Կոստանտին և
Գաւթի իմացեալ զչարութիւն նորա՝ վաղվաղակի
զօրաժողով եղէն, և զամենայն ազգն Վրաց և
Հայոց յամբոցս արկեալ սաշէին. և ինքեանք զնեղ
և զկածան տեղիսն ունէին : Եւ բանսարկուն սատա-
նայ մտեալ յերեք չարազատ որդիք անօրէնք եւ
անաստուածք՝ գաղտագողի բաժանեալ ի թագա-
ւորէն՝ զնային առ չար բռնաւորն, և ցուցին ըզ
ճանապարհս մտանելոյ ի մայրիս նոցա : Եւ յղեաց
զօրս բազումս ի վերին կողմանէ, և ըմբռնեալ առին
զամենայն բազմութիւն քրիստոնէական գնդին. ըզ
մեծամեծսն սպանանէին և զփորունսն գերի առեալ
տանէին աւելի քան 460,000 ոգի :

Իսկ թագաւորն Գորգի մազապուրծ եղեալ՝ 100
ոգի առեալ ընդ ինքեան և ի մէջ զօրացն մտեալ

յիշելով զանունն Յիսուսի Քրիստոսի զբազումն կոտորեցին, և ազատեալ զնային ի տեղի ամրականին : Եւ նոքա սրով և հրով զամենայն աշխարհն Վրաց կործանեցին, զեկեղեցիսն քակեցին, զգերիսն առեալ հասուցին յաշխարհս մեր մերկ և բոկիկ, քաղցած և ծարուած, ամեն հինգ Չաղաթայ 20 գերի ունելով : Եւ բազում այն էր որ ի ճանապարհին մեռանէին . և նոքա քար առեալ ջախջախիէին ըզգլուխս նոցա զի մի կենդանի մնացեն . և ինքեանք թողեալ զնային ի ճանապարհն իւրեանց : Զոր տեսաք աչօք մերովք և լուաք . և վայ և եղուկն բարձրացաւ ի վերայ քրիստոնէից ազգիս . տեսանէաք ըզգերիսն եւ օգնել ոչ կարէաք . այլ հեղձամղձուկ լեալ՝ ողբով եւ լալով խոյս տուեալ փախչէաք ի նոցանէ :

Եւ առեալ զնացին ի Խորասան . և պիղծ բռնաւորն զորդին իւր զՄիրան-Շահ անուն եգ ի վերայ կողմանցն Ատրպատականի ի Թաւրէզ շահաստանի . և նա եղ որդւոյ իւրում Օմար անուն ատեցող ազգիս քրիստոնէից : Ու և յառաջին ամի իշխանութեան իւրոյ երեք իշխան յազգէս մերմէ, որք իբրեւ զճիւ մի ողկուզաց էին մնացեալ ի մէջ ազգիս, դարձոց բռնութեամբ ի յանհաւատութիւն՝ զորդի Իվանէին զթոռն Բուրթէլին զԲուրթէլ անուն յազգէն Օրբէլեանց զՏէրն Արոտնայ, և զեղբայր նորին Սըմ-

բատ անուն տարան ի Սմրղանդ ընտանեօք իւրովք, որ յետոյ աստուածային ողորմութեամբն և աղօթիւք նոցա դարձան ի Հայրենիա իւրեանց. և զՏէրն Եղեզեայ Տարսայիճ անուն՝ զորդի Գորգոնին ուրացուցին. և զՏէրն Մակուայ Հանին ի սուտ և յերկարնակ աղթարմայութենէն, և աղատորդի մի Ազիտան անուն ի յԱրարատեան գաւառէն ի գեղջէն Աղցուայ. որք և յետոյ զղջացան և եղեն ճշմարիտ հաւատացեալք Քրիստոսի եւ ժառանգք սրբայութեան :

Գարձեալ չար վիշապն եւ նեոին կարապետն, պիղծն Թամուր առեալ զզօրս և մտեալ ի յաշխարհն Հոնայ՝ յաղթեայ Թագաւորին նոցա Թողթամիչ անուն. և զամենայն աշխարհն արար Հնազանդ ինքեան : Եւ եղիր նոցա Թագաւոր Իդիկայ անուն. և նստաւ նա ի Սարայ. և տիրեայ վեց ամսոյ ճանապարհ մինչ ի յելսն արեւու : Եւ դարձեալ գնաց ի յարեւելս ի Հնդկաստան, և էառ զՂիլի քաղաք(30), զոր և ասէին թէ 40 օր նստաւ անդ զօրօք իւրովք. և եզր քաղաքին ոչ զխտէր. այլ և ֆնազանդեցոյց զամենայն աշխարհն Ամազոնից որ է կանանց երկիրն : Այլ և էառ զՔէշուրահրայ եւ զԲալաշխան (Բաղաշխան)՝ զերկիրն Հնդկայ իւր ինքեան, եւ զծովն զայն, ուր զմարգարիտն հանեն իջանելով ի յատակս ծովուն :

Իսկ որդի Թամուրին Միրան-Շահ անուն, յոյժ
ողորմած և բարերարոյ. որ և ընկալաւ զմեծ վար-
դապետն զԳրիգոր սիրով իրրեւ զհրեշտակ Աս-
տուծոյ : Եւ չարախօսէին նմա զԲաղէշ քաղաքի
ամիրայէն Իբրահիմ անուն, որ նստաւ ամիրայ յետ
եղբօր իւրոյ Սմիր-Շարաֆին, եթէ ոչ կամի հնա-
զանդիլքեզ : Եւ Իբրահիմն այն էր յոյժ ատեցող
Քրիստոսի և քրիստոնէից ազգի, և ոչ իրրեւ ղեղ-
քայն իւր սիրող ամենայն քրիստոնէից. այլ կամէր
բառնալ զհաւատա մեր. և կանչել ետ ի քաղաքին
եթէ մի է Աստուած և ոչ Արդի և ոչ Հոգի. և այն-
պիսի Աստուած որ ոչ ունի խնաստութիւն և ոչ հո-
գի : Եւ ոչ կամէր ղխազաղութիւն, և կապուտ արկ
ի քաղաքին. և յոյժ դառնացան քրիստոնեայն : Իսկ
ողորմածն Աստուած զարթոյց զնա ի բարկութիւն :
Ի յ845 թուականին ելեալ զօրօք իւրովք եկն ի
յԱրճէշ քաղաք, երկիր պագեաց սուրբ եկեղեցւոյն
և ոչ մտաւ ի մզկիթ Տաճկացն. այլ արհամարհեաց,
անարգեաց զնոսա : Եւ եկն ի վերայ Բաղիշու յան-
կարծակի. և ամիրայն Իբրահիմ եկն առ նա. եւ
ըմբռնեալ զնա՝ սպան, և բազում աւերա արար ամե-
նայն քաղաքին և դաւառին : Եւ Տէրն Աստանին
Եզդին ամիրայն անկեալ ի մէջ նոցա՝ հաշտութիւն
արար նոցա : Եւ զորդի ամիր Շարաֆին փոքր տղայն
Շամշատին անուն եղ ամիրայ, և զնայ ի Թաւրէզ :

Յ. րան ի մէջ անկաւ ըստ կարգի շարադրութեան :
Ա. րան առ այս :

Եւ պիղծն թամուր երթեալ յաշխարհն իւր՝ օստակեցաւ շան սէս(31). և ոռնայր մեռելն իբրեւ ըզշուն ի պիղծ խառտիայ Մաշաբին : Եւ անտի հանեալ ի հուր եղին և ի ջուր անցուցին. և պիղծ ձայն նորա օջ դադարէր բազում ժամանակս : Իսկ թուրքմանն Յուսուփ յետ սատակման թամուրին ի յ857 առեալ զսակաւ զօրս իւր տառապեալ և անզէն, ելեալ ի բանտէն Դամասկոսի եկն վերստին յաշխարհս մեր, նախ ի քաղաքն Բաղէշ : Եւ որդի ամիր Շարաֆին Շամշատին ամիրայն գնացեալ ընդ առաջ նորա՝ յոյժ մեծարեաց զնա հացով և ջորեօք, ձիովք, զինուք և ամենայն զինուորական և սրատերազմական սրատրաստութեամբք : Եւ առեալ եկն ի վերայ աշխարհն Ռչտունեաց և վանակերտին Վարազայ : Եւ նոքա պատրաստեալ զզօրս իւրեանց՝ ելին ընդ առաջ նորա աւելի քան երկոտասան հազար. և խաբեալ զՄէլիքն բարեբարոյ և սիրողն և ողորմածն քրիստոնէից նենգաւոր ազգն Մարայ՝ խոյս ետուն և փախեան : Եւ նորա աւերեալ զաշխարհն հրով, կողոստելով, սպանութեամբ և ապականութեամբ : Եւ ապա եկեալ ի հնազանդութիւն Եզդին ամիրայն և Մէլիք որդին :

Եւ ի նոյն ամի եղեւ վախճան երկուց վարդապե.

տայն մերոյ մեծին Վարդանայ՝ սուրբ վարդապետին
և բարունւոյ սուրբ ուխտին Աստուածածնի Խա-
ռաբաստայ, աշակերտի մեծին Սարգսի, և Յովհան-
նու՝ ճգնաւոր վարդապետին Ուշտունեայ, որ աւելի
քան զ50 ամ իբրեւ անմարմին հրեշտակ կայր կան-
գուն ի վերայ ոտից իւրոյ յաղօթս և ի պաղատանս,
զոր և տեսաք աչաք մերովք և վայելեցաք յաղօթից
նորա : Եւ էր սա ի Քաջրերունեայ ի սուրբ ուխտէն
Յարութեան որ Ասպիանկայ վանք վերակոչի. ի
գեղջէն Վախանից. որոց յիշատակն օրհնութեամբ
եղիցի. և աղօթք սոցա ի վերայ ամենայն աշխարհի-
ամէն :

Այս ամիր Եզդինս, որ հակառակ եղեւ Յուսու-
փին, տէրն Ոստանայ ի 1842 թուականին սպան
զկաթողիկոսն Աղթամարայ զԶաբարիա անուն :
Զսորին պատմութիւնն տեսցես ի գիրն Յայսմաւուրց
սուրբ վարդապետին Գրիգորի : Եւ յանցեալ ամին
զՏէր Թէոդորոսն՝ զՍոյ կաթողիկոսն տասն և վեց
տանուտերօք սպան ի նենգութենէ քրիստոնէիցն
Սսսց պիղծ մէլիք Օմարն : Եւ սուղանն Մարայ
սպան զմէլիք Օմարն չարաչար մահուամբ և դառն
տանջանօք : Փառք Աստուծոյ :

Եւ անտի զօրացեալ Յուսուփին այն եկն ի Թաւ-
րէզ և մարտեաւ ընդ Ամիր Միրան-Շահ Զաղա-
թային՝ որդի Թամուրին. և էսու զԹաւրէզ և սարսն

զնա, և կողուպտեաց զնա և զամենայն զօրս նորա :
Եւ արար խաղաղութիւն վերին կողմանց աշխարհիս
Հայոց : Իսկ յերկրորդ ամին դարձեալ զօրս գումա-
րեաց որդի Միրան-Շահին, անթիւ և անհամար,
Ապու-Բաբիր անուն՝ յոյժ զօրեղ զօրական ի պատե-
րազմի : Եւ եկն ի վերայ Յուսուփին. եւ նստեալ
ընդգէմ միմեանց աւուրս ինչ. և ի միում գիշերի
գազտագողի Ապու-Բաբիրն առեալ զզօրս իւր՝
մոխսեաւ. և եթող զառ և զաւար, զվրան և զսար-
փարտայն և զամենայն գանձս տան թագաւորու-
թեան և զօրաց իւրոց Թուրքմանին : Եւ նա յոյժ
զօրացեալ եկն ի միւս ամին՝ էառ զԵրզնկայ քաղաք
խաղաղութեամբ. զի իշխան քաղաքին Դարխրատ
անուն սատակեալ էր : Եւ էառ զամուրն Մերտին,
և զամենայն գաւառս նոցին. և եկն ի վերայ Ամթայ
և Արղնու, և խաարնաց զնոսա և աւերեաց զաշխարհն
զայն : Եւ ի մէջ անկեալ տէր Երզնկային Փիր
Օմարն՝ հաշտեցոյց զտէրն Ամթայ Օթման անուն
Աղղոյինու, սիրող յոյժ ազգիս Հայոց, քաջ զօր-
կանն, որ և ասեն եթէ 72 պարոն սպանեալ էր եւ
զՏիարպէկն յինքն գրաւեալ :

Եւ ի սոյն աւուրս եկն սուղան Ահմատ ի Պաղ-
տատայ՝ մտեալ ի Թաւրէզ էառ զնա. և Սմբատ՝
որդի Իվանէին՝ թողն Բուռթէլին, զնայ առ նա
խաբեալ ի իրատուց իւրոց : Եւ նա մեծարեալ

զնա՝ ետ զգեղն Անգեղակութ նմա պարգեւա : Եւ լուեալ Յուսուպին՝ փութանակի եկն ի վերայ զգնին Թաւրիզու : Պատերազմեալ ընդ սուղանին զանին՝ ըմբռնեալ սպանանէին զնա խեղդամահ արարեալ զի տեարք էին տեղեացն, և դան ասէին և որդիս դանի : Եւ եղև ի նոյն ժամանակս իսազաղութիւն խնամօքն Աստուծոյ ամենայն աշխարհիս Վրաց և Ազվանից, և շինութիւն ամենայն աշխարհիս, մինչ զի յԱրճիշու մինչ ի գաւառն Արարատեան մարդիկ ի յաւեր ոչ բնակէին. այլ ի շէնս բնակէին. և թէպէտ հարկապահանջութիւնն բազում էր. սակայն խաղաղութիւնն առանց խռվութեան էր : Եւ ծաղկեալ էին եկեղեցիք քահանայիւք և սարկաւազօք. և մարդիկ որք յաւուրս Զաղաթաին ի հտաստոյ ուրացեալք էին, եկին ի հաւատս՝ Բուռթէն Որոտնայ, Տարսայիճ՝ Եզեզեաց, Սուրդաթմիշ՝ Մակուայն, Ազիտան՝ Աղցից : Եւ յԱրճէչ զվանքն զոր առեալ էին Տաճիկք, ետուն զեկեղեցին. եւ յոյժ ուրախանային հաւատացեալք :

Իսկ պիղծն Բելիար ոչ կարաց տանել հոգեւոր ուրախութեան եկեղեցւոյ. այլ յարցց պատերազմ ընդդէմ Պարսկաց. զի տղայ մի ի Թաւրէզ քաղաքէն Յուսուֆ անուն՝ յոյժ հայհոյիչ և ատեցող անուան Քրիստոսի, առնու զպիղծ ոսկերս շանց, և երթեալ զհետ տղայոցն քրիստոնէից, և ձգէ զպիղծ ոսկերս

ի կարաս քրիստոնէից : Եւ էր վարդապետ մի Ստեփաննոս անուն յաշակերտաց մեծին Գրիգորի . և նա և ամենայն քրիստոնեայքն անտի ջուր ըմպէին : Եւ ի սոյն գիշերի բացեալ լինի կամարն երկնից , եւ իջանէ Քրիստոս յերկնից՝ նստեալ ի վերայ հրեղէն աթոռոյ , և երկոտասան Առաքեալքն ընդ նմա : Եւ էջ ի տեղին յորում Յուսուֆն ննջեալ էր . և ասէ Տէրն « ըմանեցէ՛ք զտղայդ զայդ և տարեալ ցուցէք զտեղի չարչարանաց պիղծ առաջնորդի դոցա եւ ամենայն հետեւողաց նորա , եւ ասպա սպանէ՛ք զգազի գնայցէ ի նոյն տեղի տանջանաց նոցա : Եւ առեալ զնա հրեշտակացն տարան ի դժոխքն եւ ի բոցածաւալ հուր գեհենին , որ սյրէր զառաջնորդ ազգին եւ զամենայն հետեւողս նորին : Եւ նա ունէր գլխաւորան շան , եւ ձայն կաղկանծելոյ գայր ի միջոյ հրոյ հնոցին . եւ շղթայ արկեալ էր ի պարանոցին : Եւ ասէր հրեշտակն « ահա՛ առաջնորդն քոց եւ ահա՛ ժողովուրդք նորա » : Եւ անտի հանեալ ըզնա՝ տարեալ ցուցին զարքայութիւնն երկնից եւ ըզվայելչութիւն գեղեցկութեան նորա , եւ զամենայն անդրանկաց հոգւոց դասուն զուրախութիւնսն եւ զամենայն առաջնորդս քրիստոնեայ ազգին : Եւ ասէ հրեշտակն « տեսանե՞ս ո՛վ մոլորեալ՝ զհաւատացեալսն Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ եւ զկոյսն Մարիամ Աստուածածին , եւ տեսանե՞ս զԼուսա .

Լորիչն Հայոց աստուածային փառօք փառաւորեալ զու զի՞արդ զազգս Հայոց հայհոյեալ անարգես : Հաւատա՛մ ի խաչ ելեալն Քրիստոս, եւ Ե՛րթ, մկըրտեա՛մ յանուն Ամենասուրբ Երրորդութեան զի մի գնայցես ի յայն տեղի տանջանայ, յորում տեսարայլ յայտեղիս փառաւորութեան յորում այժմ ի ներս կաս զի ինքն Քրիստոս առաքելովքն իւրովք իջեալէ յերկնից եւ եկեալ առ քեզ » :

Եւ անտի դարձեալ բերին առ սուկալի եւ հրեղէն աթոռն Քրիստոսի. եւ տեսեալ զՔրիստոս՝ ահագին գոչէր որպէս Թովմա « Տէ՛ր իմ եւ Աստուած իմ՝ մեղայ քեզ, խոստովանիմ եւ հաւատամ զքեզ ըստեղծող եւ արարիչ, եւ զՀայրն քոյ ամենակարող, եւ փառակից զճշմարիտ քոյ Հոգին Աստուած, միայն ազատ արա զիս ի մեղաց իմոց զի մի գնայցեմ ի տեղի տանջանայ չար առաջնորդին մերոյ :

Եւ յանկարծակի տեսիլ երազոյն խափանեցաւ, եւ յահագին գոչման ձայնէն ընտանիք նորա՝ մայրն եւ եղբարք նորա, զբան դաւանութեան որ ելանէր ի բերանոյ նորա, լսէին. եւ զարհուրեալ ապուշ մնային. եւ զերեք տիւ եւ զերեք գիշեր զնա զարթուցանել ոչ կարէին : Եւ յանկարծակի վերայաւ աթոռն ի յերկինս. եւ նա զարթուցեալ ի քնոյ տեսլեան գիշերոյն լցեալ շնորհօք Հոգւոյն սրբոյ սկսաւ պարսիկ լեզուաւ դաւանել զՔրիստոս Աստուած եւ

Տէր ամենայնի : Եւ երթեալ յետ սակաւ օւռբոց
առ վարդապետն Ստեփաննոս մականուն լալուկ՝
ասէ նմա զտեսիլն ահագին. եւ մկրտեալ ի նամանէ՝
եղև քրիստոնեայ : Եւ գիտացեալ անօրինացն զի
թմրուկ ի ձեռին առեալ դաւանէր զՔրիստոս Աստ-
ուած ի մէջ քաղաքին : Եւ ժողովեալ բազմու-
թիւնք անօրինացն՝ ազգի ազգի հարիւր հարէին
ողորձանօք եւ սպառնալեօք. եւ ասպա հանեալ ի յուրս
ի բոլոր քաղաքին ի շուրջ ածէին. եւ նա ասէր « Տէր
Յիսուս Քրիստոս՝ վաղվադակի բարձրացուցեր զիս
յայսմ աշխարհի զի ես ուղտու ընթանամ. սաքա՝
հետիոտս : Եւ իջուցեալ զնա չարչարեցին այնքան
զառն տանջանօք մինչ զի 40 օր ի մորթ. ծրարեցին,
եւ առողջացեալ հանին զնա ընտանիքն : Եւ գնա-
ցեալ ի Սուլթանիա անդ եւս չարչարեցաւ. և գնա-
ցեալ ի Սմրղանդ. եւ անտի գնացեալ ի կուսպաշտից
շաշխարհն հնգետասան օւռբ ճանապարհ՝ եկն ի
Պաղտատ : Եւ չարչարեալ ի նեստորական ժո-
ղովրդենէն զՔրիստոս Աստուած դաւանեաց մը-
տեալ ի Մաշադ Ալին. եւ գաղտարար մնաց ի ներս
ի գիշերին եւ ետես զխարէութիւն նոցին զի ասէին
հուր վառի ի սմին : Եկն առ մեզ ի գաւառն Քաջ-
բերունեայ ի սուրբ ուխտն Մեծորայ ամիսս վեց.
եւ ասպա գնացեալ ի յԱրճէչ քաղաք՝ դաւանեաց
զամենասուրբ զԵրրորդութիւնն : Եւ տեսեալ ան-

օրինացն՝ փոս փորեցին եւ թաղեցին մինչև ի մէջքն եւ քարկոծ արարին որպէս զնախավկայն Ստեփաննոս : Եւ յետոյ մօլէքն ազատ արարին զի զբազուկն խորտակեցին : Եւ յետ վեց աւուր խորտակող բազկին չարաչար սատակեցաւ Արամիչ անուն :

Եւ ապա ազատ արարեալ եկն դարձեալ առ մեղեւ զնացեալ ի քաղաքն Ախալցիսէ. եւ ժողովեալ զմանեկունս Վրաց եւ Հայոց. եւ կերեալ միս խոզու՝ զոսկերս նորա տարեալ լցին ի մզկիթ նոցին : Եւ տեսեալ անօրինաց որ անդ կային, զօր յիմար իշխանն որդի Արդբուղին ի վանէի բարձրացուցեալ էր զնոսա առաւել քան զամենայն ազգս քրիստոնէից որ առ նա կային : Եւ նորա նենգութեամբ առեալ գանձս բազումս՝ եկին առ բռնաւորն Յուսուփ ի Վազարշակերտ Բագրեւանդ գաւառին. և զչարուսթիւնն իւրեանց նմա յայտ արարեալ՝ առեալ զնացին ի տունն Վրաց եւ ետուն զբազաքն ի ձեռս նորա : Եւ նորա իրրեւ կատաղի եւ անողորմ գազան սուր եղեալ ի վերայ նոցա իրրեւ զգառն անմեղ զենուին ի վեր քան զհամար եւ զթիւ մտաց մարդկան. եւ զամենայն աշխարհն գերի առեալ զկին եւ զտղայ՝ գերութեամբ լցին զամենայն աշխարհն Հայկազեան սեռի. եւ զամենայն քրիստոնեայքն ազգիս ողորմելի արարին զկարգաւոր եւ զաշխարհական, եւ զհոգւոյ եւ զմարմնոյ ստացուածս ի գին գերւոյն ետուն :

Եւ էր որ գողութեամբ, եւ էր որ փախստեամբ ազատ առնէին զբրիստոնեայան, եւ էր որ գաղանաւ կուր լինէին : Եւ ո՞վ կարէ պատմել եւ կամ ընդ գրով արկանել զաղէտս տարակուսանացն և զվակֆծ լալայ եւ ողբոյ հարցն եւ մարցն, որդւոցն եւ դատեւրացն : Եւ ևս առաւել տեսանողքն ոչ կարէին ժուժկալել. կանայք զզարդարանս իւրեանց կողոպտէին, արք՝ զանասունս, քահանայք եւ կրօնաւորք զազբատութիւնս իւրեանց ցուցին. ում ոչխարիկ եւ ում տաւարիկ կայր՝ տային եւ գնէին :

Եւ տեսեալ անօրինացն գթօթարութիւն նոցին՝ զամեն գերին հանեցին ի 10,000 եւ ի 20,000 մինչ զի քահանայի միոջ յԱրձէշ եւ յԱրժէէ երկերիւր երեսուն հազար դահեկան գնէին : Եւ այս եղեւ կարուստ չար եւ անօրէն բռնաւորին Յուսուփին. զի եբարձ Աստուած զօգնութիւն իւր ի նմանէ, եւ այլ ոչ յաջողեցաւ նմա. եւ այս էր յ865 թուականին : Դարձեալ գնաց յետ այսորիկ ի Տիարպէկն, եւ էջ ի վերայ կողմանն Շամայ իբրեւ աղուէս. եւ (իբրեւ) ջղջկան տկար յետս դարձաւ. զի որդին նորա սատակեցաւ որ դան եղեալ էր ի վերայ ամենայն աշխարհին :

Եւ ի միւս ամին Օթմանն՝ տէրն Ամթոյ, էառ զԵրզնկայ եւ զՓիր Օմարն չարաչար սատակեաց : Ի միւս ամին Շահ-Ռուհն՝ տէրն Խորասանու՝ որդին

**Թամուրին, առեալ զզօրս իւր անթիւ եւ անհամար
զնդին՝ եկն ի Սուլթանիա եւ ի Թաւրէզ ի վերայ
նորին. եւ նա ելեալ գնաց ընդդէմ նորին. եւ յոր-
ժամ մերձ եղեն միմեանց զի սյսօր եւ վաղիւ մար-
տընչէին, զվրէժ գերութեանն անողորմ հառ Աստ-
ուած ի Թուրքմանէն զի հիւանդացեալ սատակեցաւ
բաճաւորն այն . եւ զօրաց նորա զինքն անթաղ
թողեալ՝ ի բաց գնացին. եւ եկին, հասին ի լալի եւ
ողորմելի սմբակագնաց աշխարհս Քաջբերունեաց :
Եւ նստեալ ի վերայ քրիստոնէից վանօրէից եւ գիւ-
ղօրէից մինչ յեղանակ գարնանային ժամանակին :
Եւ ի գնալն իւրեանց զամենեսեան կողուպտեցին.
եւ որդի նորա Ասպահան անուն բազում ջանս
եղեալ ի վերայ հաւատացելոցն եւ ողորմութիւնս
արարեալ՝ ազատեաց զամենեսեան գնալ ի գաւառն
Ռչտունեաց . եւ մազապուրծ եղեալ ազատեցար ի
զօրաց Չաղաթային : Զի իբրեւ արծիւ սրնթաց
հասին ի վերայ զօրաց Թուրքմանին ի յերկիրն Տա-
րօնոյ. եւ թողեալ նոցա զառ եւ զաւար, և գաղտա-
գողի գնացեալ հասին յերկիրն Շամայ ի գաշտին
Ամիթ քաղաքին :**

Իսկ որդի Յուսուբին Սքանդարն ոչ հանդիպեցաւ
առ հայրն իւր զի նստէր ի տեղի նորին. այլ եկն ի կող-
մանէն Պաղտատայ, եւ առեալ զզօրս հօր իւրոյ եւ
գբաջս Հիղանին՝ եկն ի Բագրեւանդ գաւառ մերձ

տուրք ուխտին շինեալ ձեռամբ Տրդատայ եւ Լուսաւորչին Գրիգորի՝ կամէր գնալ ի վերայ Եա՛-Ռուհին. եւ Եա՛-Ռուհն այն հասեալ ի Հեր եւ ի Չարեւանդ գաւառ, եւ ի վերջն՝ ի Բերկրի : Եւ համբաւ գալոյ Սքանդարին եհաս առ նա . եւ դարձեալ անհուն բազմութեամբ եկն եհաս ի յԱրճէչ . փոս ետ հասանել յերկուս տեղիս՝ մինն ի յԱրճէչ եւ մինն՝ ի Չուպսակ (32) մինչ ի լեառն Աղու. եւ ի միւս օրն ելեալ գնաց ի դաշտն Ապահունեաց ի Խանազա՛ն, եւ փոս եհաստ յահէ զօրացն արի եւ զօրեղ զօրականին Սքանդարին : Եւ հասեալ ի Վաղարշակերտ, ի դաշտն Բագրեւանդայ՝ ճակատ առ ճակատ բանակեցան : Եւ մտեալ ի պատերազմ՝ հարկանէին ըզմիմեանս. եւ արի եւ քաջ պատերազմողն մտեալ ի մէջ անթիւ զօրացն Եա՛-Ռուհին, եւ զբազումս աստակեալ ի զօրաց Չաղաթային, եհաստ զոնգունս փոյին, եւ մի կին ի ծառայից նորա յսփշտակեալ ի տանէ Եա՛-Ռուհին. եւ արկ ա՛հ եւ երկիւղ ի վերայ արեւելեան գնդին : Իսկ Եա՛-Ռուհն այն կայր առանց երկիւղի յահէ նորին : Ապա երթեալ ի ծառայիցն ասեն ցնա զի՞ կաս խաղաղութեամբ, ահա՛ կորեաք յահէ քաջ և մեծամարտիկ որդւոյ Յուսուբին : Իսկ նորա ելեալ ի խորանէն՝ հրաման ետ զուղտ եւ զանասունս տանել զառաջեաւ զօրուն. եւ զոչեցին առ հասարակ միարերան, եւ կախարդքն ձգեալ զթուղթ

ի վեր յերկինս, եւ հանեալ զսուրս իւրեանց՝ ի վերայ նոցա դիմեցին : Եւ վաղվաղակի և առժամայն ի սուր սուսերի հարեալ կոտորեցին զզօրս անհնազանդ թուրքմանին :

Աստ էր տեսանել զաղէտ տարակուսանաց նոցին. զի գոչումն աղաղակի նոցա սարսեալ զսղացույանէր քերկոսին կողմանան, որպէս քաջքն Վարդան եւ Մուշեղ արարին Պարսից : Այլեւ հայր ուրացաւ զորդի, և որդի՝ զհայրն, մայր՝ զդուստրն եւ դուստր՝ զմայրն :

Եւ երկու եղբարք Սքանդարն եւ Ասպահանն մազապուրծ եղեալ գնացին փախստական տակաւ զօրօք ի ներքին կողմն աշխարհին ի Մերսին, ի Մաւալ : Եւ ամենայն զօրքն եւ իիգան (33) անկամ ի ձեռս Չաղաթային : Եւ ի նոյն տեղի ուր գգերիքն բաժանեցին զՀայոց եւ զՎրաց. ի նոյն տեղիքն եւ նոքա գերեալք, եւ ի նոյն տեղիքն անթիւք եւ անհամարք սատակեալք կործանեցան : Եւ ո՞վ կարէ ընդ գրով արկանել զճիչ եւ զաղաղակ տղայոց անօրինաց, որ ի նոյն տեղիք մնացին, եւ ամենեքեան սովաղլուկ և զազանակուրք աղեն : Եւ այս էր ի թըռուականս վեր 870 ամին : Եւ Չաղաթային առեալ զառ և զաւար՝ գնաց ի Խորասան ուստի եկեալ էր : Եւ փախուցեալ որդիքն Յուսուփին՝ գնացեալ ի ներքին կողմն աշխարհին : Գիտացեալ զերթալ

ճոյին եկն վաղվաղակի Ասպազան ճանապարհուն
Բաղիշու, գնացեալ ի Թաւրէզ նստաւ անդ առիաւ
զօրօք աւուրս ինչ : Եւ միւս եղբայր Սքանգարն եկն
Պաղտատու ճանապարհան. մտեալ ի Թաւրէզ
փախոյց ղեղբայրն եւ էառ զաշխարհն ամենայն եւ
նստաւ Թագաւոր ի վերայ ամենայն կողմանց մերոց
աշխարհաց : Եւ եղբայր նորա եկն ի Բասէն եւ էառ
զամուրն Աւնկայ : Եւ ի միւս ամին գնաց առ միւս
եղբայրն ի Պաղտատ Շահ Մահմուտ կոչեցեալ ,
եւ համբերեալ զերկու ամ. եւ ապա միաբանեցոյց
զզօրս իւր ի վերայ եղբօրն իւրոյ, էառ զամենայն
աշխարհն Բարեւալուցոյ : Եւ նա փախուցեալ յերթօ-
րէն՝ անկաւ ի ձեռս Չաղաթային, որ և տարանին զճա-
զի էր այր խաղաղարար և քրիստոնեասէր : Եւ բա-
զուսք ասէին թէ Քրիստոսի ծառայ էր :

Եւ Ասպազանն այն ելից արեամբ զաշխարհն Բա-
րեւալուցոյ զի առնոյր զգանձս աշխարհին եւ ծածկէր
զաղտնի եւ զպաշտոյ զանձին սպանանէր. ոչ ի
Տաճիկ խնայէր և ոչ յԱսորի : Աւերեաց եւ գե-
րեաց զՄօսլ եւ զՍնջար եւ զԹիլլաղ եւ զամենայն
աշխարհն եւ ապա եկն ի վերայ Չիղիրու՝ անթիւ
արիւնս արար : Եկն ի վերայ Մերսնայ եւ սպան
երեսուն քրիստոնեայս : Եւ տէրն Մերսնոյ, որդին
Օթմանին սուլդան Համգէն եկեալ ընդ առաջ նորա,
էառ զամենայն զօրս նորա եւ զկողոպուտն, եւ ինքն

մազապուրծ փախեալ ի ձեռաց նորա . զի արիւն անմեղացն գոչեալ առ Սստուած՝ կորուսին զնա եւ զօրս նորա : Իսկ Սրանդար որ նստաւ թագաւոր ի Թաւրէշ ԵաՀաստանին յ871 թուականին՝ եկեալ զօրօք իւրովք ի վերայ Խլաթայ, եւ առեալ զերկիրն զամենայն՝ նստաւ ի վերայ բերդին Աղվանից : Եւ Եարաֆ անուն քուրդ մի անմիտ քրիստոնէիք ապստամբեալ՝ ի բերդէն Հայհոյէին զնա : Իսկ նորա բարկացեալ Հրաման ետ զօրացն նետածիգ լինել ի վերայ նոցա, եւ առ Ժամայն առին զնա. եւ սուր եղեալ ի վերայ քրիստոնէիցն՝ 150 ոգի սպանին ի Ժողովրդենէն որ անդ կային եւ 60 հոգի մին զարշաղէմ քրիստոնէի զենուլ ետուն ի Ծղակայ եւ յԱղվանից, եւ զայլ բազմութիւն կանանց եւ տըղայոց առեալ տարան գերի, եւ կորուսին դրազումն :

Եւ էր զի սակաւ գնեալ արծաթով ի յետս դարձուցին. եւ յայնմ օրէ ի հետ ի լաց եւ ի սուգ նստաւ ամենայն ազգս Հայոց մինչ ի վերջին օր սատակման նորա : Եւ յերկրորդ ամին եկն ի վերայ Բաղիշու եւ Խլաթայ, կոչեաց զամիրայն Եամչատին վեհայ իւր եւ ասէ « տո՛ւր ինձ դրերդն Խլաթայ » : Եւ նորա գնացեալ ընդդէմ բերդին՝ արձակեաց զգօտին որ ի միջին եւ պինդ կապեալ դարձեալ : Եւ Էմիրն այն զվարչամակ զլխոյն ի վայր ձգեաց նշան տալով թէ

դգլուխս հատանեն՝ զղղեալն մի տայք. այլ պի՛նգ
պնդեցէք զգօտխա ձեր : Իսկ նորա բարկացեալ՝
հրաման ետ զորաց իւրոց հատանել զգլուխ նորոս :
Եւ ըմբռնեալ զտէրն Ռշտունեաց սուլդան Ահմատ
անուն՝ զորդի Եզդին ամիրային, և փութանակի եկն
ի վերայ զղեկին Վանայ, եւ աւերեաց զաշխարհն
ամենայն. եւ նստաւ չորս ամիս ի վերայ նորա. եւ ի
խասարին բերդին անթիւ եւ անհամար քրիստոնեայք
մեռան ի սովոյ եւ ի ջրոյ. եւ փորոսցաւ եղեալ բա-
զումք մեռանէին :

Եւ ի նոյն ամի ոչ կարաց առնուլ գնա. այլ եր-
թեալ ի Թաւրէզ՝ ի նոյն ամին լռեաց. և զորդի Եզդին
ամիրային զսուլդան Ահմատն սպան ի բերդն Երբն-
ջակայ : Ռարձեալ ի միւս ամին 874 թուականին
եկն դարձեալ ի վերայ Վանայ, եւ նստաւ ի վերայ
նորա. եւ նեղեալ որդի Քրդոյն Մէլիք Ասդ անուն՝
ետ ի նա գրերդն. եւ ազատեալ՝ ելեալ գնաց կահիւք
եւ ընչիւք ի Զուլամերկ : Եւ ի նոյն ամին սպանին
գհօրեղբայրն նորին Պահաթին անուն առեալ զեր-
կիրն Ռշտունեաց եւ զկղզին Աղթամարայ. եւ բա-
զումք ի քրիստոնէիցն աստ եւ անդ չրջեալ ի լերինս
եւ ի բլուրս սովալլուկ եւ սովատանջ եղեալ
մեռանէին : Եւ ոչ կարեմ ընդ թիւ արկանեղ
ղմեռեալսն եւ զողբումն, զլացն եւ զազաղակն եւ
զկորուստ ազգիս մեր, որ եղեւ ի չար բռնա-

ւորէն եւ ի նեռին պիղծ եւ անօրէն կարապետէն :

Եւ ի սոյն աւուրս եկն նենգաժոտ եւ անողորմ Քուրդն Բաղիչոյ ի վերայ աստուածապահ քաղարին Արծկոյ, եւ հարեալ, սպանեալ, սրախողխող արարեալ զբաղումս յազգաց մերոց մանաւանդ զաստուածապատիւ եւ զաստուածապարգիւտ, զողորմած եւ զերջանիկ վարդապետն Գրիգոր՝ զորդի ծերին Խլաթեցոյ ի սուրբ ուխտն Դաստակ որ Յիսնավանք վերակոչի : Եւ սուգ եղեւ ամենայն ազգիս Հայկազնոյ. վասն զի զարդարէր զեկեղեցիս Հայոց յայսմաւուրօք, կորուսեալ ճառիւք, գանձիւք, սաղիւք. եւ 55 ամ գիրս գրեաց եւ զամենայնն աղբատայ բաժանեալ : Եւ հեղահոգի եւ յոյժ ուսումնասէր գոլով և մարտիրոսաց պատուող՝ մարտիրոսաց պատկասն եհաս : Եւ էր սա աշակերտ մեծին Սարգսի վարդապետին Հայոց, եւ ութն ամ աշակերտեալ Յովհաննու Արտունեցոյ՝ աշակերտակից մեծին Տաթեւացոյ :

Դարձեալ ի սոյն ամի անողորմ վիշապն և արեանարբու գազանն գնաց ի յԱրմի քաղաք Հայոց, եւ աւերեաց զամենայն ռչխարհն, եւ սպան 700 Տաճիկ հատանելով զգլուխս նոցա անողորմ եւ չարագործ. եւ բաղում գերիս էառ եւ ջնջեաց զազգս Հայոց ըստ տեսութեան մեծին Ներսիսի թէ ջնջեսյի ազգն Արամայ յազգէն Նետողաց : Դարձեալ յ878

Թուականիս զօր ժողովեաց, գունդ կազմեաց եւ ելեալ գնաց ի վերայ քաղաքին Սուլթանիոյ. և չորս ամիս խսարեալ էառ զնա. եւ զամենայն զօրոն որ անդ կային՝ սուր ի վերայ եղեալ զենեաց զամենեւեան աւելի քան զ300 հոգի : Եւ նորա ազխողորմ կակծէին, գոչէին լալով եւ արտասուօք եւ ասէին « զու Տէ՛ր՝ վրէժխնդիր լեր արեան մեր ». և զսէրն տեղւոյն ըմբռնեալ զԵլիսա՝ Խօջու որդին, եզ յամուրս իւր : Եւ էր սէր տեղւոյն որդի քենուջն Շահ-Ռուհին՝ Թազաւորին Մարաց և Պարսից կողմանցն Արեւելից եւ Խորասանու : Եւ նորա շարժեալ ի բարկութիւն՝ եկն անթիւ եւ անհամար զօրօք իրրեւ զաստեղս երկնից բաղմութեամբ, մեծահանդէս սլատերազմական պատրաստութեամբ ի վերայ յիմար եւ անգգայ եւ անհնազանդ եւ հպարտ եւ գոռող բռնաւորին Սքանդարին : Եւ նա փախուցեալ ի նմանէ եկն նստաւ ի վերայ նորա ի Սաբնաստ ճակատ առ ճակատ եւ թիպ առ թիպ (գունդ ոտ դունդ). եւ ոչ ետ թոյլ զօրաց իւրոց փախչիլ ի բարկութենէ զօրաց Չաղաթային վամնդի կախարդութեամբ կապեցին զնա մինչ զի ոչ նկատ մի կարաց հանել ի կապորճից թարքաչի իւրոյ. այլ խոյս ետ եւ փախեաւ ի պատերազմի ժամուն ի քաջութեան տեղեացն այն որ ասէր մին հազարով խնով ընդ թիւրաւորս նոցա ոչստերազմեմ : Ոչ գիտէր եւ ոչ

խմայաւ եւ ոչ որ խմայուցանել կամէր վասն դոռո՞
զութեան բարուց իւրոց. եւ ոչ խմայաւ եղկեկին թէ
սիրտ թագաւորի ի ձեռին Աստուծոյ է, եւ նա տայ
զյաղթութիւն հաւատացելոյ եւ անհաւատից : Իսկ
նա ի բազուկս իւր յուսացեալ կամէր գործ յաղթու-
թեան ցուցանել. եւ ոչ ետ նմա Աստուած զօրու-
թիւն յաղթութեան . այլ մատնեցաւ ամենայն
զօրօք իւրովք ի ձեռս Չաղաթային . եւ գերեաց
զամենայն Թուրքմանա եւ գրազուսն ի քրիստոնէից,
և առեալ տարաւ ի ձմերայնոցն Ղարաբաղ. եւ անդ
անցոյց զգառնաշունչ աւուրս ձմերայնոյն :

Իսկ զօրքն Սբանդարին որք զերծան ի պատե-
րաղմէն՝ գազտագողի աստ եւ անդ իսխաչելով՝
եկեալ ի յերկիրն Քաջբերունեաց՝ առին զբաղաք
եւ զգեղ, զվանք եւ զուան, կողոպտեցին և աւերե-
ցին, ոչ հացի եւ ոչ խոտ տակի ետուն մնալոյ. այլ
գաղանաբար պատառեցին. եւ բարկութիւնն Աս-
տուծոյ ի վերուստ եւ ի ներքուստ պատեալ ունէր
զծովեզերս սցս. ի վերուստ ձիւն էր եւ տեղատա-
րաի, եւ ի ներքուստ՝ դառնութիւն անօրինաց : Եւ
մեք մագապուրծ եղեալ կամեցաք մտանել ի կղզին
Լմայ. եւ իրրեւ մտաք՝ տեղի ոչ դտաք նստելոյ եւ
յառնելոյ եւ ոչ զոգեպահ կերակուր սխտրաստելոյ
վասն ահագին բարկութեանն Աստուծոյ եւ սաստիկ
անձրեւին եւ ձիւնին : Եւ սիրով ընկալաւ զմեզ

հոգեւոր եղբայրն մեր վարդապետն Յովհաննէս :
Եւ մինչ յայս նեղութիւնս կայաք յանկարծակի
զօրք բերդին Ամկայ չար եւ անօրէն պիղծ իշխանն
նոցա Հաջիպէկ անուն նստեալ ի նաւ եկն ի կղզին.
Եւ ըմբռնեալ զամենայն քրիստոնեայսն մեր սրահան,
ճէր ի նոցանէ ոսկի եւ արծաթ : Եւ յերեկոյի ժա-
մէն մինչեւ ի լոյս առաւօտուն 40,000 դահեկան
էառ. բայց ի համարս աւելի (քան) զ100,000 : Եւ
յակէ նոցա կամէաք զի ծովն ընկղմէր զմեզ տեսանե-
լով եւ լսելով զաղաղակ եւ զճիչ կանանց՝ եւ որդւոց
նոցա. վասնզի հարկանէին զամենեսեան եւ բրա-
ծեծ առնէին :

Եւ մինչդեռ յայս խորհրդի էաք թերեւս ելցուք
ի ծովու միջէն՝ եկն եհաս համբաւ բոթալից եթէ
Օթման Թուրքմանն եկաւ ի յԱրձէչ քաղաք, եւ
կողոպտեաց զամենայն մնացեալ հաւատացեալսն,
որ անդ կային զի էր նա թշնամի Սքանդարին եւ
զօրաց նորին : Եւ նորա խրատովն յաղթեաց Շահ-
Ռուհն պիղծ Թուրքմանին : Եւ առակ սրբոյն կատա-
րեցաւ ի վերայ մեր : Փախուցեալ ի միեղջերու էն՝
անկաւ ի ձեռս օձին : Այլ յայսմ վայրի եհաս ողոր-
մութիւն բարերարին Աստուծոյ ի յօգնութիւն տա-
ռապեալ ազգիս. զի փախուցեալ Սքանդարն, որ
զերծաւ ի Չաղաթայէն եւ եկեալ ի Վանայ քաղաքն,
բարկութեամբ զարթեաւ ի վերայ զօրաց իւրոց զալ

եւ հանել ֆիսուսակն զայն որ տիրեալ էին գաւառիս մեր եւ պատառէին զամենեսեան իբրեւ զչար գաւառն : Եւ հանին զպիղծ գազանսն ի քաղաքէ, ի գեղէ եւ ի վանորէիցն : Եւ մեք զերծեալք ի նոցանէ՝ սակաւ մի հանգիստ առաք զաւուրս ձմերայնոցն ամիսս երեք. զի այս դառնութիւնս էր ի Վարազայ խաչին պահոցն : Իսկ ի գարնանային ժամանակին փախուցեալ Սքանդարն այն ի Չաղաթայէն որ աստ եւ անդ գաղտագողի շրջէր, երբեմն ի Թաւրէզ, երբեմն յամուրն Երնջակայ եւ յայլ տեղիս. ապա եկն նստաւ ի վերայ Արծկէ քաղաքին, զոր առեալ էին բնական տեարքն քաղաքին Սաւալան անուն : Եւ սակաւ աւուրս նստաւ ի վերայ նորա, եւ պատեւրազմ մեծ եղաւ ի վերայ. եւ քրիստոնեայքն եւ այլ ազգիքն գուն քաջութեան գործեցին, եւ աղօթք ամենեցուն անպակաս լինէր զի սպառնայր չաք վիշապն զամենեսեան սրոյ ճարակ առնել. եւ ամենայն գաւառն յամրոցին կային : Եւ յանկարծակի չար զօրքն Չաղաթային 20,000 ոգի առաջնորդութեամբ որդւոյ Շահ Ռուհին Չօնկայ անուն՝ իբրեւ զարծիւ սրընթաց ի վերայ քաղաքին հասին. և տեսեալ զօրաց Սքանդարին՝ ահարեկ եղեալ մեռանէին զի յանպատրաստի կային. եւ գոչէին զի՞ կաս Ամիրղայ՝ թշնամիքն եկեալ հասին : Եւ նա իբրեւ (Թէ) ոչ երկնչիմ ի նոցանէ, կամակար եւ առանց փութոյ

զգեցաւ զգրահ իւր եւ զամենայն գործիս պատե-
րազմին, եւ ելեալ զնայր առաջի նոցա ստփաւ զորք
1,000 ոգւով աւելի կամ պակաս ճանապարհուն
Կորոյ ձորոյ յետ լերին սուրբ ուխտին Սբանչերս-
գործին : Եւ նորա որտապնդեալք 20,000աւ ելեալ
զհետ նոցա՝ ոչ կարացին մտանել ի մէջ նոցա եւ
ընթանել զնա : Այլ մի գորեզ զօրական եւ քաջ
մենամարտիկ եկեալ ի Չաղաթայէն արշաւեալ
երկվարտն գոչեաց առ նա «Ա՛թայրայ Սբանդար՝
յ՛ետ դարձիր զի տեսանեմք զիրեարս զի ի Խորասա-
նայ ի հետ առ քեզ եկեալ եմ ի պատերազմել » : Եւ
նորա յետս դարձեալ, զսուրն ի ձեռին առեալ եհաս
առ նա եւ ասէ « ի Խորասանո՞ւ եկեալ ես, կատա-
րեցից գիտնդիրս քոյ » . եւ եհար զնա սրով ի պարա-
նոցէն մինչեւ ի մէջն յերկուս բաժանեաց : Եւ
տեսեալ զնա ստենայն զօրացն արեւելեան ահարեկ
եղեալ եւ յապուշ դարձեալ ասէին « ո՞վ կարէ գնալ
զհետ սորա զի այնպիսի ահագին եւ անպատմելի
քաջութիւնս գործեաց սա » : Եւ այնուհետեւ այլ
ոչ պատերազմ ի գործ արկին . այլ ահիւ զկնի
նորա երթային : Եւ աներկիւղ երթեալ հասանէր
ի գաւառն Բասենու : Իսկ բազմութիւն քաղա-
քին Արծկոյ ելեալ ի քաղաքէն՝ զառ եւ զաւար
Թուրքմանին որ մնացեալ էր ի Չաղաթայէն՝ ի ներս
ի քաղաքին ժողովէին . եւ չար զաւակն եւ որդին

կրդատեան ոչ գնաց զկնի նոցա. այլ ի յետս դարձեալ
եկն յերկիրն Արձիշու :

Եւ բազմութիւն քրիստոնէիցն կարգաւորաց եւ
աշխարհականաց ի շերինս եւ ի բլուրս, ի ծերաբս եւ
ի ծակս վիմաց փախուցեալք կային : Եւ նոցա շրջա-
պատեալ զլերամբն, իբրև արծիւ որ որսայ զթռչունս
երկնից, գոչէին, ձայնէին, երիվարաւն արշաւէին,
զսիրտս արանց եւ կանանց ճմլէին, իբրև զօր գա-
տաստանին սոսկալի եւ սարսափելի պատուհասի
հասին, զվեժամեծսն սպանանէին, զոմանս թլա-
տէին եւ ի հաւատոց բեկանէին եւ զկին եւ զորդի ի
հարանցն յստիշտակեալ գերի առեալ տանէին :
Պոչէր մայրն առ որդին եւ որդին՝ առ մայրն «մայր
իմ՝ ո՞ տայր ինձ տեսանել զբեզ » : Եւ մայրն՝ առ
որդին « ո՞վ որդեակ իմ՝ վա՛յ է ինձ եւ եղո՞ւկ, եւ
վա՛յ աւուր քոց ծննդեան. վա՛յ ինձ եւ վա՛յ հօր քոյ
աւետեաց, վա՛յ բեկեալ բազկիս որ զբեզ բարձի
նորդեակ՝ երթե՞ալ գնաս ի ծով դառնութեան. մի-
թէ Քրիստոս քեզ ձար աղատութեան արասցէ՞ » :
Եւ սցս կակիծ դառնութեանս անճառելի է ընդ գրով
արկանել զայս աղէտ տարակուսանաց նեղութեանս
Բայց սակաւ մի ծանօթութիւն տամ յետ մեզ եկե-
լոցդ զի լալով լսցբ զկորուստ ազգիս Հայոց, զի ան-
ձամբ ի ներս կայաք : Եւ նոցա առեալ զառ եւ
զաւար եւ զողորմելի մանկունան մեր անթիւ եւ

անհամար ի քաղաքէ եւ ի գեղջէ, և երթեալ ի Տաազ
գաւառ յերկիրն Վանայ ի յոտն սուրբ ուխտին Վա-
րագայ՝ յանկարծակի հասեալ ի վերայ առաջնորդու-
թեամբ պիղծ եւ անհաւատ քրդով մի Սևդին անուն
ի տանէ եւ յազգէ բարեբարոյ եւ աշխարհայէն
Ամիրայի Եզդին եւ Մէլիբին, որ ունէր զերկիրն
Բերկրոյ. եւ գերեալ զամենայն գաւառն անթիւ եւ
անհամար զկանայս և զորդիս ամենայն հաւատացե-
լոցն առեալ տանէին ի Խորասան :

Եւ ճիշն եւ վայ եւ եղուկն տիրեաց մեզ : Եւ մեք
բազում անգամ հարցաբննութեամբ ի խնդիր ելեալ
թերեւս գտանէաք զթիւ համարոյ գերեացն զԱր-
ճիշոյ եւ զՎանայ. եւ ոչ ոք կարաց ստուգել, բայց
միայն այսչափ զի երեք սարկաւազ ի սուրբ ուխտէն
Մեծորայ, եւ 27 (34) գերի ի գեղջէն Աղոյ որ մերձ
էին առ մեզ յազգէ եւ սիրելեաց ծանօթք զի գերե-
ալք էին, եւ 10 գերի ի միջէ տանէ ի գեղջէն Մա-
ջառուաց : Եւ վսյ մեզ եւ եղս՝ Կ յայնմ օրէ մինչեւ
ցայսօր եւ առ յայպս :

Եւ այս եղեւ ի յ879 թուականին ի Պէնտեկոս-
տէին աւուրս : Դարձեալ ի Խաչի տօնի աւուրն եկն
Սբանդարն այն, նստաւ ի վերայ Արծկոյ քաղաքին,
եւ հնարէր զհնար առմանն : Իսկ բրիստոնէիցն
խորհուրդ ի մէջ առեալ գաղտնի յանօրինաց, մանա-
ւանդ խորհրդական եւ իմաստուն, իշխանակերպ եւ

քրիստոսասէր տանուտէրն Մուրատայ անուն զհետ
Արճիշոյ տանուտեարցն Յովհաննէս Փոքօ ձեռնա-
ւորն եւ Գորգի մէլիքն Աղոյ տանուտէրն զնալ առ
բռնաւորն Սքանդար եւ շիջուցանել զբարկութիւն
զառնութեան նորա. վասն զի եկեալ էր առ ի կո-
րուսանել սրոյ մահուամբ զաղբատ քրիստոնեայսն :
Եւ նոցա իջեալ առ նա աղաչանօք եւ ազերսիւք
երդումն կտուն նմա զի մի յիշեսցէ զառաջին
ապստամբութիւնն եւ զանհնազանդութիւնն զոր
արարին նմա, եւ մի վնաս ինչ գործեսցէ նոցա : Եւ
ողորմութեամբ Քրիստոսի շիջուցին զառնութիւն
նորա : Եւ նա երդուաւ ոչ ինչ վնաս գործել նոցա :
Եւ ի մէջ գիշերին իջեալ ի պարսպէն զնային առ
նա. և նա անձառեցի ուրախութեամբ լցեալ սիրեաց
զամենայն քաղաքացիսն. եւ այգուցն մտեալ ի քա-
ղաքն խաղաղութեամբ առանց կողոպտելոյ :

Բայց զտէր քաղաքին Սալթին անուն սպանին եւ
Դանիշման մի խորհրդակից նմա. եւ մազ մի ոչ
կորեաւ ողորմութեամբն Աստուծոյ ի քաղաքէն զի
քրիստոնեասէր էր եւ ողորմած ազգին մեր : Այլ
վասն հպարտութեան բարուց իւրոց ոչ ինքեան
յաջողեցաւ եւ ոչ հաւատացելոցն. կորեաւ ինքն եւ
կորոյս զաղգս մեր : Իսկ ի զալ միւս ամին, որ մտաք
յ880 թուականն, սով սաստիկ եղեւ յաշխարհս մեր
հաւատացելոյ եւ անհաւատից զի կերան զշուն եւ

գիատու եւ զմեռելոտի, զձի եւ զջորի, զէշ եւ զուզտու
Եւ պարապեալ պակասեցաւ անատունն. եւ դիմեցին
ի յուստերս եւ ի դստերս իւրեանց մինչ զի թաւ-
րէզ քաղաքն կերեալ էին 1,000 ոգի գաղտնի եւ
յայտնի, եւ աւերեալ վերին եւ ներքին կողմանքն :
Այլ եւ ի Թաւրէզ քաղաքէն եկեալ էին (35) անդ
Հեր եւ Զարեանդ, Յշնի եւ Աղբակ, եւ դիմեալ
գնացին ի կողմանս Քաջքերունեայ. եւ բազումք
որք անդ մնացին՝ մեռանէին. եւ որք եկին յԱռեստ
աւանի՝ ձկամբք եւ բանջարօք շատանային :

Իսկ գազանքն որ սովորեալ էին ուտել զմեռելո-
տիս, դիմեցին ի վերայ կենդանեացն, որք յերկիրս
մեր կային : Մտանէր գայն յԱրճէշ եւ յամենայն
գաւառս մեր, զորդին ի մօր գրկացն առեալ պատա-
ռէր եւ ուտէր. թէ ի դաշտի ղիպեալ յառնէր ի վե-
րայ մեծաց եւ փոքունց եւ առ ժամայն պատատէր :
Եւ աւելի քան զ100 ոգիս ի յԱրճէշ գաւառի գայն
եկեր թո՛ղ զաղքատս որ ի վերայ գետոցն Առեստու
եւ Մարմետու կային : Եւ ի գաւառէն Արարա-
տեան ի ձմերային եղանակին ելեալ գնացին ի կողմն
Վրաց այնքան հաւատացեալք ի խստութենէ օդոյն
մեռեալ եղեն . մինչ զի ոչ կարացին ի թիւ արկա-
նել վասն բազմութեանն, որպէս պատմեաց մեզ
հոգեւոր եզրայրն մեր Զաբարիա արեղայն Տեղեր-
ցի : Եւ մոթ ցորեանն աւելի հանէր քան զ60 թան.

կայ ի պազարին Արճիշայ : Եւ մեռանէին ամենայն
մարդիկը բնիկը եւ օտարականը : Եւ առեալ ոմանք
զձիս իւրեանց՝ դիմեալ գնացին ի Հեռաւոր աշ-
խարհս ի յԱրզնկայն եւ ի Խարրեքդ եւ ի ՄԱխթ-
եւ ի յԱրզնի եւ ի Չմշկածակ : Եւ որք անտերունչ
մնացին՝ մեռանէին ի սաստկութենէ սողոյն . եւ
ոմանք գնացեալ խտունեցան ի Քուրդն Բաղլշոյ,
Մշայ եւ Սասնոյ վրան . աղքատութեան եւ սովոյն
դառնութեան ճլեալ ի հաւատոց դարձան յանհաւա-
տութիւն աւելի քան զ500 ոգի . եւ տրամութիւն
մեծ եղել Աստուծոյ եւ հրեշտակաց եւ մարդկան :
Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մե-
րոց եւ չար գործոց , մանաւանդ ի ծուլութենէ՝
երկիցանց եւ ի խարերայութենէ կրօնաւորաց եւ ի չար
գործոց անհաւատ եւ ի օտաւանուն հաւատացելոց .
ի գրկող եւ յանիրաւ տանուտերաց, ի պիղծ եւ ի զսզ-
րալի առաջնորդաց զոր ոչ կարեմք ընդ գրով ար-
կանել զաղտեղութիւնս մեր եւ նոցա . զի ծածկագի-
տին յայտնի է ամենայն : Եւ այս եօթն ամբ են որ ի
ներքոյ դառն պատուհասի կամբ . զի սուրն կորոյս,
սօփն սպան, գերին պակասեաց, զաղանք կերան ըզ
մարդիկ, թռչունք կերան զվաստակս , գորտն եւ
մկունք ապականեցին զանդաստանս աւելի պատու-
հաս քան զԲարեւոյ : ոցն յաւուրս Արրահամու եւ
զառնագոյն քան զպատիւ Երրայեւոցն եւ Եգիպ-

տացւոց, զի որդիք Եզիպտացւոց ի ծով ընկզմեցան.
Իսկ որդիքն Հայոց՝ ի ծովն անհաւատութեան Հրէ
քաղաքին. նորա ի ծովն մեռան, և ոչ ծննդեամբ
բազմացան, որդիքն մեր և եղբարք, որք անհաւա-
տութեամբ մեռան և կորեան, աճեն որդիք նոցա
անհաւատութեամբ և ընուն զաշխարհս ամենայն.
և մինչ ի վերջին օր դատաստանին լինի թէ յազգէս
Հայոց այնքան մարդիկ աճեն որ այժմ՝ կենդանի
եթեանասուն երկու ազգիս նման (36). զի թէ յու-
թիցն մարդկան արդար և սարկեչտ առն Աստուծոյ
Նոյի ամենայն երկիր լցաւ, իսկ հազարաց և բիւ-
րաւոր արանց քանի՞ առաւել պարտ է աճել եւ
բազմանալ :

Եւ այս պատուհաս որ եղեւ, մի կարգաւոր և
աշխարհական, մեծատուն և աղբատ զլեզու իւր ոչ
սանձեաց ի հայհոյութենէ յիշոցացն, եւ ոչ ասացին
մեղայ Աստուծոյ և ի ժանտալից դառնապտուղ և
դառնաբերան անիծից և նզովից գարշաբերան աղ-
տեղութեանց զորս ժայթքեն հանապազօր մոխրա-
թաւալ նորընծայ ուխտի մանկունք եկեղեցւոյ Հա-
յաստանեայց՝ հանապազ զաղտեղիս խօսելով ըզ-
բերանս ուսումնականաց ընուն : Այլ վայ և եղո՛ւկ
է մեզ, և եղո՛ւկ է նոցա զի անձամբ դանձն իմ
դատապարտեմ զի և ես ի նոյնս կամ բայց հարեալ
ի խղճէ՛ մտացս. զի գիտութեամբ Աստուածաշունչ

գրոյ ծանօթացայ, կամիմ բառնալ, և ոչ կամին լսել. և ես հանապազ ի դառնութեան կամ զի սո, վորութիւնն հնայեալ բնութիւն մակտայցական է : Դարձեալ և ոչ կարեմ բառնալ ի մանկանց եկեղեցւոյ զի վիշապ աստամբ եղեալ են, և ի իւրատուէ հոգեւոր արանց և եկեղեցւոյ վարդապետաց խոյս տուեալ գնան զհետ կամաց իւրեանց :

Բայց գիտելի է ձեզ ո՞վ եկեղեցիք Հայաստանայց և կուսակրօն վանորայք կուսաստանայ՝ զի ասէ Տէրն « կերակուր ոչ սղծէ զմարդ. այլ որ ինչ ի բերանոյ ելանէ՝ նա սղծէ զմարդ » : Դու բերանով զարին Աստուծոյ ճաշակես և ասես « գնա՛, կե՛ր զչան և զմարդոյ, սղծես զբերանդ, որով ճաշակեալ ես զգառն Աստուծոյ և սղծես զբերան անմեղին այնորիկ, որ ճաշակեալ է զանմեղ գառն զԲրիտոս. և առանց խղճի մտաց կաս զամենայն ժամանակս կենաց քոց և ոչ բերես ի թիւ խոստովանութեան : Եւ ո՞վ քաւէ զժանտալից, ժահահոտ ժայթքեալ բերանոյ մեզս բո. այդ՝ անբուելի և անթողլի մնայ քեզ և չար յիշատակ մինչ ի կատարած աշխարհի. և ո՞վ որ որ ուսեալ է ի քէն՝ յաւելու օր ըստ օրէ քեզ մեզս ի վերայ մեզայ քոց ըստ Դաւթայ « զիր ըզ մեզս ի վերայ մեզայ » : Դարձեալ՝ անէծք և նզով ասելով զսրտակերն Աստուծոյ անիծանես և ոչ դիտես եթէ զսկզբնատիւնն Աստուած անիծանես. եւ

զգեցաւ զգրահ իւր եւ զամենայն գործիս պատե-
րազմին, եւ ելեալ զնայր առաջի նոցա սահաւ զօրօք
1,000 ոգւով աւելի կամ պակաս ճանապարհուն
Կարոյ ձորոյ յետ լերին սուրբ ուխտին Սբանչեբա-
գործին : Եւ նորա սրտազնդեալք 20,000 աւ ելեալ
զհետ նոցա՝ ոչ կարացին մտանել ի մէջ նոցա եւ
ընթանել զնա : Այլ մի գորեզ զօրական եւ քաջ
մենամարտիկ եկեալ ի Չաղաթայէն արշաւեալ
երիվարաւն գոչեաց առ նա «Աթալայ Սբանդար»
յետ դարձիր զի տեսանեմք զիրեարս զի ի Խորասա-
նայ ի հետ առ քեզ եկեալ եմ ի պատերազմել » : Եւ
նորա յետս դարձեալ, զսուրն ի ձեռին առեալ եհաս
առ նա եւ ասէ « ի Խորասանո՞ւ եկեալ ես, կատա-
րեցից զհանդիրս քոյ » . եւ եհար զնա սրով ի պարա-
նոցէն մինչեւ ի մէջսն յերկուս բաժանեաց : Եւ
տեսեալ զնա ամենայն զօրացն արեւելեան ահարեկ
եղեալ եւ յապուշ դարձեալ ասէին « ո՞վ կարէ զնալ
զհետ սորա զի այնպիսի ահագին եւ անպատմելի
քաջութիւնս գործեաց սա » : Եւ այնուհետեւ այլ
ոչ պատերազմ ի գործ արկին . այլ ահիւ զկնի
նորա երթային : Եւ աներկիւղ երթեալ հասանէր
ի գաւառն Բասենու : Իսկ բազմութիւն քաղա-
քին Արծկոյ ելեալ ի քաղաքէն՝ զառ եւ զաւար
Թուրքմանին որ մնացեալ էր ի Չաղաթայէն՝ ի ներս
ի քաղաքին ժողովէին, եւ չար զուակն եւ որդին

կրօստեան ոչ գնաց զկնի նոցա. այլ ի յետս դարձեալ
եկն յերկիրն Արձիշու :

Եւ բազմութիւն քրիստոնէիցն կարգաւորաց եւ
աշխարհականաց ի լերինս եւ ի բլուրս, ի ծերաքս եւ
ի ծակս վիմաց փախուցեալք կային : Եւ նոցա շրջա-
պատեալ գլխամբն, իբրև արծիւ որ որսայ զթռչունս
երկնից, գոչէին, ձայնէին, երիվարաւն արշաւէին,
զսիրտս տրանց եւ կանանց ձմէին, իբրև զօր գա-
տաստանին սոսկալի եւ սարսափելի պատուհասի
հասին, զվեժամեծսն սպանանէին, զոմանս թլգա-
տէին եւ ի հաւատոց բեկանէին, եւ զկին եւ զտղթի ի
հարանցն յսփշտակեալ գերի առեալ տանէին :
Պոչէր մայրն առ որդին եւ որդին՝ առ մայրն «մայր
իմ՝ ո՞ տայր ինձ տեսանել զքեզ » : Եւ մայրն՝ առ
որդին « ո՞վ որդեակ իմ՝ վա՛յ է ինձ եւ եղո՞ւկ, եւ
վա՛յ աւուր քոց ծննդեան. վա՛յ ինձ եւ վա՛յ հօր քոյ
աւետեաց, վա՛յ բեկեալ բազկիս որ զքեզ բարձի-
ւորդեակ՝ երթե՞ալ գնաս ի ծով դառնութեան. մի-
թէ Քրիստոս քեզ ճար ազատութեան արասցէ՞ » :
Եւ սցս կակիծ դառնութեանս անճառելի է ընդ գրով
արկանել զայս աղէտ տարակուսանաց նեղութեանս :
Բայց սակաւ մի ծանօթութիւն տամ յետ մեզ եկե-
լոցդ զի լալով լայք զկորուստ ազգիս Հայոց, զի ան-
ձամբ ի ներս կայաք : Եւ նոցա սուեալ զսու եւ
զաւար եւ զողորմելի մանկունան մեր անթիւ եւ

անհամար ի քաղաքէ եւ ի գեղջէ, և երթեալ ի Տոսոզ
գաւառ յերկիրն Վանայ ի յոտն սուրբ ուխտին Վա-
րազայ՝ յանկարծակի հասեալ ի վերայ առաջնորդու-
թեամբ պիղծ եւ անհաւատ քրդով մի Սեդին անուն
ի տանէ եւ յազգէ բարերարոյ եւ աշխարհաչէն
Ամիրայի Եզդին եւ Մէլիբին, որ ունէր զերկիրն
Բերկրոյ. եւ գերեալ զամենայն գաւառն անթիւ եւ
անհամար զկանայս և զորդիս ամենայն հաւատացե-
լոցն առեալ տանէին ի Խորասան :

Եւ ճիչն եւ վայ եւ եզուկն տիրեաց մեզ : Եւ մեք
բազում անգամ հարցաբնութեամբ ի խնդիր ելեալ
թերեւս գտանէաք զթիւ համարոյ գերեացն զԱՐ-
ճիչոյ եւ զՎանայ. եւ ոչ ոք կարաց ստուգել, բայց
միայն այսչափ զի երեք սարկաւազ ի սուրբ ուխտէն
Մեծորայ, եւ 27 (34) գերի ի գեղջէն Աղոյ որ մերձ
էին առ մեզ յազգէ եւ սիրելեաց ծանօթք զի գերե-
ալք էին, եւ 10 գերի ի միոջէ տանէ ի գեղջէն Մա-
ջառուայ : Եւ վայ մեզ եւ եղո՛ւկ յայնմ օրէ մինչեւ
ցայսօր եւ առ յապա :

Եւ այս եղեւ ի 1879 թուականին ի Պէնտեկոս-
տէին աւուրս : Դարձեալ ի Խաչի տօնի աւուրն եկն
Սքանդարն այն, նստաւ ի վերայ Արծկոյ քաղաքին,
եւ հնարէր զհնար առմանն : Իսկ քրիստոնէիցն
խորհուրդ ի մէջ առեալ գաղտնի յանօրինայ, մանա-
ւանդ խորհրդական եւ իմաստուն, իշխանակերպ եւ

քրիստոսասէր տանուտէրն Մուրատայ անուն զհետ Արճիշոյ տանուտեարցն Յովհաննէս Փոքո ձեռնաւորն եւ Գորգի մէլիքն Աղոյ տանուտէրն զնալ առ բռնաւորն Սքանդար եւ շիջուցանել զբարկութիւն դառնութեան նորա. վասն զի եկեալ էր առ ի կորուսանել սրոյ մահուամբ զաղբատ քրիստոնեայսն : Եւ նոցա իջեալ առ նա աղաչանօք եւ աղերսիւք երզումն ետուն նմա զի մի յիշեսցէ զառաջին ապստամբութիւնն եւ զանհնազանդութիւնն զոր արարին նմա, եւ մի վնաս ինչ գործեսցէ նոցա : Եւ ողորմութեամբ Քրիստոսի շիջուցին զդառնութիւն նորա : Եւ նա երզուաւ ոչ ինչ վնաս գործել նոցա : Եւ ի մէջ գիշերին իջեալ ի պարսպէն զնացին առ նա. և նա անձառեցի ուրախութեամբ լցեալ սիրեաց զամենայն քաղաքայիսն. եւ այգուցն մտեալ ի քաղաքն խաղաղութեամբ առանց կողոպտելոյ :

Բայց զտէր քաղաքին Սալթին անուն սպանին ևւ Դանիշման մի խորհրդակից նմա. եւ մազ մի ոչ կորեաւ ողորմութեամբն Աստուծոյ ի քաղաքէն զի քրիստոնեասէր էր եւ ողորմած ազգին մեր : Այլ վասն հպարտութեան բարուց իւրոց ոչ ինքեան յաջողեցաւ եւ ոչ հաւատացելոցն. կորեաւ ինքն եւ կորոյս զազգս մեր : Իսկ ի գալ միւս ամին, որ մտաք յ880 թուականն, սուլ սաստիկ եղեւ յաշխարհս մեր հաւատացելոյ եւ անհաւատից զի կերան զշուն եւ

գիատու եւ զմեռելոտի, զձի եւ զջորի, ղէչ եւ գուղտ :
Եւ պարապեալ պակասեցաւ անասունն . եւ դիմեցին
ի յուստերս . եւ ի դատերս իւրեանց մինչ զի ի Թաւ-
րէզ քաղաքն կերեալ էին 1,000 ոգի գաղտնի եւ
յայտնի, եւ աւերեալ վերին եւ ներքին կողմանքն :
Այլ եւ ի Թաւրէզ քաղաքէն եկեալ էին (35) անոց
Հեր եւ Զարեանդ, Յշնի եւ Աղբակ, եւ դիմեալ
գնացին ի կողմանս Քաջքերունեայ . եւ բազումք
որք անոց մնացին՝ մեռանէին . եւ որք եկին յԱռեստ
աւանի՝ ձկամբք եւ բանջարօք շատանային :

Իսկ գազանքն որ սովորեալ էին ուտել զմեռելո-
տիս, դիմեցին ի վերայ կենդանեացն, որք յերկիրս
մեր կային : Մտանէր գայլն յԱրճէչ եւ յամենայն
գաւառս մեր, զորդին ի մօր գրկացն առեալ պատա-
ռէր եւ ուտէր . թէ ի դաշտի դիպեալ յառնէր ի վե-
րայ մեծաց եւ փոքունց եւ առ ժամայն պատառէր :
Եւ աւելի քան զ100 ոգիս ի յԱրճէչ գաւառի գայլն
եկեր թո՛ղ զաղբատս որ ի վերայ գետոցն Առեստու
եւ Մարմետու կային : Եւ ի գաւառէն Արարա-
տեան ի ձմերային եղանակին ելեալ գնացին ի կողմն
Վրաց այնքան հաւատացեալք ի խստութենէ օդոյն
մեռեալ եղեն . մինչ զի ոչ կարացին ի թիւ արկա-
նել վասն բազմութեանն, որպէս պատմեաց մեզ
հոգեւոր եզրայրն մեր Զաբարիա արեղայն Տեղեր-
ցի : Եւ մոթ ցորեանն աւելի հանէր քան զ60 թան .

կայ ի պաշարին Արմիշոյ : Եւ մեռանէին ամենայն
մարդիկք բնիկք եւ օտարականք : Եւ առեալ ոմանք
զձիս իւրեանց՝ դիմեալ գնացին ի հեռաւոր աշ-
խարհս ի յԵրզնկայն եւ ի Խարբերդ եւ ի յԱմիթ՝
եւ ի յԱրզնի եւ ի Չմշկածակ : Եւ որք անտերունչ
մնացին՝ մեռանէին ի սաստկութենէ սովոյն . եւ
ոմանք գնացեալ խառնեցան ի Քուրդն Բաղլիոյ,
Մշոյ եւ Սասնոյ վասն աղքատութեան եւ սովոյն
դառնութեան ելեալ ի հաւատոց դարձան յանհաւա-
տութիւն աւելի քան զ500 ոգի . եւ տրտմութիւն
մեծ եղեւ Աստուծոյ եւ հրեշտակաց եւ մարդկան :
Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մե-
րոց եւ չար գործոց , մանաւանդ ի ծուլութենէ՝
երիցանց եւ ի խարբրայութենէ կրօնաւորաց եւ ի չար
գործոց անհաւատ եւ ի օռտանուն հաւատացելոց,
ի գրկող եւ յանիրաւ տանուտերաց, ի պիղծ եւ ի զազ-
րալի առաջնորդաց զոր ոչ կարեմք ընդ գրով ար-
կանեւ զաղտեղութիւնս մեր եւ նոցա . զի ծածկագի-
տին յայտնի է ամենայն : Եւ այս եօթն ամբ են որ ի
ներքոյ դառն պատուհասի կիամբ . զի սուրն կորոյս,
սովն սպան, գերին պակասեաց, զազանք կերան ըզ
մարդիկ, թռչունք կերան զվաստակս, գորտն եւ
մկունք ապականեցին զանդաստանս աւելի պատու-
հաս քան զԲարեւալոցոյն յաւուրս Արրահամու եւ
զառնագոյն քան զպատիժ Երրայեցւոցն եւ Եգիպ-

տացւոց, զի որդիք Եզիպտացւոց ի ծով ընկզմեցան. իսկ որդիքն Հայոց՝ ի ծովն անհաւատութեան Հրէքաղաքին. նորա ի ծովն մեռան, և ոչ ծննդեամբ բազմացան, որդիքն մեր և եղբարք, որք անհաւատութեամբ մեռան և կորեան, աճեն որդիք նոցա անհաւատութեամբ և ընուն զաշխարհս ամենայն. և մինչ ի վերջին օր դատաստանին լինի թէ յազգէս Հայոց այնքան մարդիկ աճեն որ այժմ կենդանի եօթանասուն երկու ազգիս նման (36). զի թէ յութիցն մարդկան արդար և սրարկեչտ առն Աստուծոյ Նշոյի ամենայն երկիր լցաւ, իսկ հազարաց և բարաւոր արանց քանի՞ առաւել պարտ է աճել եւ բազմանալ :

Եւ այս պատուհաս որ եղեւ, մի կարգաւոր և աշխարհական, մեծատուն և աղբատ զլեզու իւր ոչ սանձեաց ի հայհոյութենէ յիշոյացն, եւ ոչ ասացին մեղայ Աստուծոյ և ի ժանտալից դառնապտուղ և դառնաբերան անիծից և նզովից գարշաբերան աղտեղութեանց զորս ժայթքեն հանապազօր մոխրաթաւալ նորընծայ ուխտի մանկունք եկեղեցւոյ Հայաստանեայց՝ հանապազ զաղտեղիս խօսելով ըզբերանս ուսումնականաց ընուն : Այլ վայ և եղո՞ւկ է մեզ, և եղո՞ւկ է նոցա զի անձամբ զանձն իմ դատաւարտեմ զի և ես ի նոյնս կամ բայց հարեալ ի խղճէ մտայս. զի գիտութեամբ Աստուածաշունչ

գրոյ ծանօթացայ, կամիմ բառնալ, և ոչ կամին լել. և ես հանապազ ի դառնութեան կամ զի սո վորութիւնն հնայեալ բնութիւն մակտացական է : Դարձեալ և ոչ կարեմ բառնալ ի մանկանց եկեղեցւոյ զի վիշապ ապստամբ եղեալ են, և ի իրատուէ հոգեւոր արանց և եկեղեցւոյ վարդապետաց խոյս տուեալ գնան զհետ կամայ իւրեանց :

Բայց գիտելի է ձեզ ո՞վ եկեղեցիք Հայաստանայց և կուսակրօն վանորայր կուսաստանաց՝ զի ասէ Տէրն « կերակուր ոչ պղծէ զմարդ. այլ որ ինչ ի բերանոյ ելանէ՝ նա պղծէ զմարդ » : Դու բերանով զարիւն Աստուծոյ ճաշակես և ասես « գնա՛, կէր դշան և զմարդոյ, պղծես զբերանդ, որով ճաշակեալ ես զգառն Աստուծոյ և պղծես զբերան անմեղին այնորիկ, որ ճաշակեալ է զանմեղ դառն զԲրիստոս. և առանց խղճի մտաց կաս զամենայն ժամանակ կենաց քոյ և ոչ բերես ի թիւ իրատուվանութեան : Եւ ո՞վ քաւէ զժանտալից, ժահահոտ ժայթքեալ բերանոյ մեղս քո. այդ անքաւելի և անթողլի մնայ քեզ և չար յիշատակ մինչ ի կատարած աշխարհի. և ո՞վ որ որ ուսեալ է ի քէն՝ յաւելու օր ըստ օրէ քեզ մեղս ի վերայ մեղաց քոյ ըստ Դաւթայ « զի՛ր ըզ մեղս ի վերայ մեղաց » : Դարձեալ՝ անէծք և նզով ասելով զպատկերն Աստուծոյ անիծանես և ոչ դիտես եթէ՛ զսիզնատիսն Աստուած անիծանես. և

նվ զԱստուած անիծանէ՝ մեղքն այն մահու չափէ եւ
աններելի : Ո՞վ թողու զայդ մեղս քեզ . զի Աստ-
ուած միայն է այդ կապին կապողն և արձակողն-
և դու զԱստուած հայհոյես, մնաց այդ անբաւելի :
Եւ դարձեալ Աստուած վասն այն եկն յաշխարհս զի
զանէ՞ն Աղամայ բառնայ, եւ դու լրբութեամբ նոր
նորողես . կարե՞ս զաստատիւանի տալ Աստուծոյ թէ
ոչ գիտէի : Ահա Աւետարանն ուսուցանէ քեզ թէ
ոչ գիտէիր : Եւ վարդապետ և եպիսկոպոս անիծա-
նես . ահա՛ Քրիստոս և Լուսաւորիչն Գրիգորիա-
սուսցանէ ի գիրս կանոնաց իւրոց « քահանայ որ
զպատկերն Աստուծոյ անիծանէ , ինքն զինքն ի
Քրիստոսէ որոչէ » : Եւ քաջ հովիւն եկեղեցւոյ մեծն
Աթանափոս ասէ թէ՝ քահանայ որ վայրապար ըլ-
մարդ անիծանէ՝ ի քահանայական կարգէն լուծցի :
Վասն որոյ զերեսս ի գետին դնելով աղաչեմ զեզ-
բարբդ զհող ոտից ձեր լիզելով մի որոչէք զձեզ ի
Քրիստոսէ և մի լուծանիք ի քահանայական կարգէ .
զի ի բերանոյ անտի ասէ Տէրն ելանեն պղծութիւնք .
և Աւետարանիչն ուսուցանէ « ամենայն պիղծ եւ
չարակամ ոչ մտանէ յարքայութիւնն Աստուծոյ » և
զրկէ զբեզ յերանութենէ . որ ասէ նոյն Աւետարանիչն
երանելի են որք լուսնան զհանդերձս իւրեանց յանա-
րատ արիւն գառին . և դուք քահանայք՝ լուսցէ՛ք ըզ-
հոգի ձեր և զմարմին ձեր յարիւն գառին Քրիստոսի :

Աւաղ է մեզ եթէ յայնպիսի աստուածային շնորհացն զրկէ զկարդաւորն. զի թէ ամենայն արարածք ողբա ի բերան առեալ ողբան զյայնպիսին՝ ոչ ինչ կարեն վնասել. իսկ եթէ դառնաս յայնպիսի լեզուագարութեանցդ՝ ողորմեսցի քեզ Աստուած աստ և ի հանդերձեալն աղօթիւք և բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց, և ի ձեռն ձերոյդ զղջման և աղօթից նորոգումն առնէ Աստուած կորուսեալ և ջնջեալ ազգիս : Զի վասն այսպիսի հայհոյութեանցս հեռացաւ սուրբ Հոգին Աստուած, կարծեմ, յազգէս և յեկեղեցոյս Հայաստանեայց :

Պարծեալ՝ դարձցուր ի նոյն կարգ առաջի եղեալ շարադրեալ սլատմութեանս վերջին ժամանակիս թշուառական և տառասուեալ ազգիս : Բռնաւորին Սքանդարին որդի մի կայր եղեալ իշխան ի յամուրն Տոսպ գաւառի ի յոտն Վարազայ ի Վան քաղաքի՝ անուն Արալի. և անէր զանիրաւութիւն հարկապահանջութեամբ ազգիս մեր և Տաճկայց : Եւ նորա երթեալ առ հայր նորա Սքանդար գանգատեն ի վերայ նորա եթէ ոչ կարեմք տանել վշտայ և դառնութեան նորա զի կարի յոյժ աղքատացոյց զաշխարհս մեր : Եւ նորա կարի յոյժ դառնացեալ՝ կոչեաց զնա առ ինքն առ ի խրատել զնորա տգիտութիւն. և նորա երկուցեալ գնալ առ հայրն, այլ խոյս ետ և գնաց առ տէրն Շամսխու Խալիլ-Ռուլա հանուն՝ որդի շեխ

Խորահիմին : Իսկ նորա ըմբռնեալ զնա ետ տանել առ տէրն Խորասանայ Շահ-Ռուհ անուն՝ որդի Թամուրին, ծածուկ ոխ ունելով Խայլին ընդ Սքանդարին : Եւ նորա իմացեալ զստեղութիւնն առ նա՝ զօրս ժողովեալ գունդ կազմեաց և զնայ ի վերայ կողմանն Շամախու, աւերեաց զաշխարհն ամենայն, զբաղախ և զգիւղ և սրոյ ճարակ ետ 15 աւուր ճանապարհաւ զաշխարհն, և ի դառն նեղութիւն արկ ըզտէրն Շամախու և զբաղաբն Շամախի : Եւ զծառ և զայգի հատանէր առանց խնայելոյ և անպատմեցի աւերս գործեալ : Եւ իշխան մի ի նոցանէ Սքանդար անուն գտեալ իւր ինքեան անուանակից և շարութեամբ հաւասար, առեալ զնա և տարեալ անցոյց յայն կոյս դրանն Դարբանդու. և աւերեաց բազում աշխարհս անողորմ սրախողխող առնելով զլեւնակրանս և գրաշտականս՝ զամ մի լման անդ յամեալ զանմեղ արիւնս հեղլով զոր ոչ որ կարէ ընդ գրով արկանել : Եւ անտի դարձեալ յետս և 360 դանիչմանի զլուխ հատեալ, և ի բեռինս եղեալ արիւնաչաղախ և գարշահոտ՝ բերին յերկիրն Սիւնեաց : Եւ քրիստոնէիցն կարի յոյժ ողորմած գտեալ զի երեսուն գերի բերեալ էին զաղտնութար. Յակոբ անուն քահանայ մի եկեալ զկնի նոցա, և ծանուցեալ նմա. և նա կարի յոյժ զառնայեալ՝ Եզատեաց զնոսս ի խաղաղութիւն :

Իսկ տէրն Շամսուտ Խալիլն այն առեալ գրտտի
և գմխատտիս և ընթացեալ առ Շահ-Ռուհն տէրն
Հրէ քաղաքին, հող զգլխով արկեալ և զօճիսն պա-
տառեալ պատմեցին զդառն և զողբալի անցս աղե-
տիցն որ անցոյց ընդ նոսա Սքանդարն : Իսկ նորա
ցասմամբ զայրացոյց զինքն և զամենայն ընտանիս
իւր. և դառնութեամբ մաղձին լցեալ զախորժակ
իմացականին՝ կոչեաց զամենայն առաջնորդս չարին
Հրէ քաղաքին՝ զմեծամեծս և զփոքունս և յասէ ցնո-
սա « ուղիղ և արդար դատաստան արարէք թէ զինչ
պարտ է առնել որդւոյ Յուսուփին » : Եւ նորա ամե-
նեքեան ի մի բերան աղաղակեցին « մահապարտ է,
սատակեսցի սյրն այն. և եթէ ոչ սատակես զայն,
պիսի անողորմ արեանարբուն՝ ի քէն պահանջէ
արարիչն Աստուած զդատաստան նոցին » : Եւ նա
հրամանեա զէն զինուորութեան բերել և կապել զան-
ձամբ իւրով, զոր ի վաղուց հետէ արգելեալ էր սօֆի
գլով և խաղաղասէր : Եւ ի սրտմտութենէ ցասմանն
երեք աւուր ճանապարհ քսան ոգւով բարկութեամբ
եկեալ : Եւ ապա զօրաց նորա աստի և անտի ժողո-
վեալ անթիւ և անհամար բազմութեամբ եկեալ
հասին ի Սուլթանիս քաղաք. և 40 օր արգելա տու-
եալ թերեւս ընդ առաջ նորա եկեսցէ հնազանդու-
թեամբ յիմար գոռոզն այն սաղրեալն և խարեալն ի
սատանայէ :

Եւ նորա անփոյթ սրարեալ զնմանէ : Իսկ Շահ-
Ռուհն խաղաղասէր գոլով՝ ծանր զօրօք շարժեալ
եկն եհաս ի տունն Սիւնեաց ի յամուրն Երնջակայ ,
և չուրջ պատեալ պաշարեաց զայն աւուրս բազումս :
Եւ որդի նորա և մայր նորա իմաստութիւն ի գործ
արկեալ ուխտ եղին նմա ոչ թողուլ զհայր նորա
կենդանի եթէ հնար լինիցի սպանանել զնա, և ըզ
գանձս բազումս ոսկի և արծաթ տանել նմա : Եւ
առեալ զաղերս ի պատգամաւորացն շնորհակալ
եղեւ նոցա : Եւ գովեաց զիմաստութիւն նորա թէ
իմաստութիւն որդւոյ նորա Խանուսայ (մեծ է) քան
զիմաստութիւն զոփայ Սքանդարին : Եւ դարձեալ
դեսպանացն մեծաւ պարգեւօք եկին ի կլայն. և
Սքանդարն արտաբոյ կայր կլային. փախեաւ 150
մարդով՝ եկեալ գողապէս յերկիրն Գողովխո ի գիւղն
Արծաի աւուրս սակաւս անդ դաղարեալ երեք կամ
չորս : Եւ անտի յարուցեալ գնաց ընդ զօրս իւր և
եհաս ի քաղաքն Կարնոյ այժմ Արզրում կոչե-
ցեալ , ուր էին փախուցեալք յահէ և յերկիւղէ
Չաղաթ ային եկեալ :

Իսկ տէրն Երզնկային Օթման անուն առեալ ըզ
զօրս իւր և եկեալ ընդ առաջ նորա աւելի քան քսան
հազարաւ պատերազմել ընդ նմա : Եւ նա սրտա-
պնդեալ ունելով ընդ ինքեան 3,000 ոգիս՝ սպառա-
զինեալ ամեներեան յանկարծակի մտին ի մէջ բաղ-

մութեան զօրաց նոցին, հարեալ սպանին զՕթմանն՝
զգլուխն զօրաց և զորդին անուն Պայազխտ և աւե-
լի քան զ700 ոգիս. և ըմբռնեալ զքաջ զօրեղ զօրա-
կանան 100 ոգի, իբրեւ զոչխար զենեաց անողորմ
և անագորոյն գաղանն՝ որդին սատանայի : Եւ զլս
պանեալքն ի ճանապարհին իբրեւ զքերդկոց եղին.
և յերկրորդ աւուրն եկեալ հասին զօրք Չաղաթային՝
որդին Շահ-Ռուհին Չօնգայ անուն ունեւով ընդ
ինքեան 30,000 ոգի : Եւ տեսեալ զսպանեալքն ի
ճանապարհին՝ զահի հարեալ ավշէին և ոչ կամէին
զնալ զհետ նոցին : Եւ որդի նորա այսն համարեալ
զոչ գնալն զհետ նոցա՝ բարկութեամբ լցեալ ասէ
դէմ յանդիման առաջի մեծամեծաց իւրոց « մի ոք
իշխեսցէ ի զօրաց մերոց մնալ ի քաղաքի կամ ի
լէրինս. այլ ամենայն միարանութեամբ սպառագի-
նեսցուք զկնի նոցա » : Եւ նորա ընթացեալ զկնի նո-
ցա հասին և առին զառ և զաւար և զամենայն կողո-
պուտ նոցա : Բայց ոչ կարացին մտանել ի մէջ
նոցա. այլ մերձ ընդ մերձ երթային մինչ ի յԱղչար
քաղաք. և ոչ կարացին ըմբռնել զնա : Եւ նա եր-
թեալ բնակեցաւ ի Թօխաթ և յերկիրն իւր. և պա-
տիւս մեծամեծս ընկալաւ յիշխանաց քաղաքացւոց
և շրջակայից կողմանցն այնոցիկ :

Իսկ ի գարնանային եղանակին աւերեաց զաչ-
խարհս նոցին, և առեալ գնաց նստաւ յեզր գետի

միոջ, և ժողովեաց զօրս բազումս աւելի քան ըզ
40,000. և եկեալ նստաւ մերձ առ նոսա, և ոչ ինչ
կարաց առնել նոցա. և նոցա տեսեալ զանարի գորն
նորա՝ եկեալ քակեցին և աւերեցին զայխարհս նո-
րա : Եւ եկեալ ի Սերաստիա նստաւ ի վերայ այրի
միոջ ուր փախուցեալ էին յահէ նորին. և սուտ
երդմամբ խաբեաց զնոսա և եհան յայրէն զբազ-
մութիւն հաւատացելոյն, և գերեաց զկին և զորդի
անմեղիցն և տառապեալ ազգիս Հայոց, և չարքն
չարչարեալ հրով և սրով և անասելի չարչարանօք :
Իսկ քրիստոնեայրն որք կային ի Տիւրիկէ՝ տեսին ըզ
չարչարեալքն և զգերեալքն և լալով և ողորդով
գնային ընդ առաջ չար բռնաւորին և նեոին կարա-
պետին, անթիւ և անհամար զինս ետուն և գնեցին.
և զբազումս ի նոցանէ բերեալ հասուցին ի կողմանս
վերին : Եւ ապա եկեալ ի վերայ Թարբերդու՝ այ-
րեաց հրով և սրով զամենայն երկիրն. և ի սուգ
գերութեան նստոյց զամենայն բազմութիւն ողոր-
մած և գթած գաւառին :

Եւ եկեալ ի վերայ գաւառին Վերջանու՝ եհան
զամենայն կայիւք և կարասեօք, որդուլք և դասե-
րօք, և կամեցան տանել յերկիրն Արարատեան և
Սիւնեաց : Եւ էին աւուրք դառնաշունչ և զժնդակ
օղոյն ձմերայնի. և յետ երկուց աւուրց յանկարծակի
ձին սաստիկ եկն ի վերայ նոցա. և ի զիչերին

յայնմիկ պաղեցաւ երկիրն. և բազում՝ քրիստոնեայք պաղեալ մեռանէին. որդի առ հայրն գոչէր և հայր՝ յորդի. և սիրելի որդիք նոցա ի գիրկս մարց մեռանէին : Եւ առեալ զորդիս ի գիրկս իւրեանց ձայն բարձեալ աղաղակէին ի վեր առ Աստուած « Տէր Յիսուս՝ վրէժխնդիր լեր արեան ծառայից քոց, զի դու ես յոյս և ապաւէն մեր, և ազատեա՛ս զմեզ և զորդիս մեր ի ձեռաց գազանիս » : Եւ մեռան ի սոյն աւուրս աւելի քան 700 ոգիք անմեղ քրիստոնեայք ի դառնաշունչ օդոյն. և ոչ գոյր ժամանակ թաղելոյ զնոսա զի կերակուր եղեն գազանաց . և ոչ գոյր չինութիւն գեղորէից մերձ առ նոսա : Եւ վերակացուաց նոցա հատեալ զականջս նոցա տարեալ ցուցանէին նեոխն կարապետին : Եւ նա ծիծաղելով ասէր « Աստուած արար. զինչ յիոյթ է ինձ. թո՛ղ չէր տուեալ զդոսա ի ձեռս իմ՝ և ոչ ձիւն յերկնից առարեալ » :

Զայս չարիս գործեաց անօրէն գազանն. և տգէտք ոմանք վասն սակաւ սիրելոյն զհաւատացեալս թէ ազգ բարի է՝ երկարութիւն կենաց խնդրէին. որ և կարծիք է մարդկան թէ՛ քան զաստեղս աւելի մարդիկ մեռեալ եղեն վասն սորին անհնազանդութեան և հպարտ բարուց որ ոչ հնազանդեցաւ թագաւորին արեւելից : Ասան զի նա խաղաղասէր էր, ոչ կամեցաւ խռովարար լինել զի ետես զհայր իւր,

որ շան պէս ոունայր ի գերեզմանի. և յոչ կամաց կորոյս
զազգս մեր : Իսկ որ զկամս երկիւղածաց իւրոց
առնէ և աղօթից նոցա լսէ՝ աղօթիւք եւ մահուամբ
անմեղացն դարձոյց զօգնութիւն ի սրոյ նորա և տկա-
րացոյց յաչս զօրաց իւրոց և սիրելի եղբարց և ազ-
գասկանոց. եկեալ հասառ առ եղբարս իւր Զհանչահ
անուն, որ կայուցեալ Շահ-Ռուհին ի վերայ ազգաց
իւրոց և ի վերայ աշխարհիս մեր : Եւ պատերազմ
յարուցեալ եկն ի վերայ. Զհանչահ՝ եղբոր իւրոյ,
գլխոնով թէ զօրք իւր զանձինս իւրեանց ի վերայ
ղնիցեն, որպէս միանգամ եղին, և սպանին զեղբայր
իւր սուլդան Բուայիդն, զոր և նոյն Շահ-Ռուհն եղ
ի վերայ աշխարհիս մեր. այլ ամենեքեան թողին ըզ
նա և փախեան, և գնացին առ եղբայրն Զհանչահ :
Եւ ինքն մնացեալ սակաւ արամբ՝ մազապուրծ ե-
ղեալ յեղբորէն իւրմէ զաղտագողի երթեալ յա-
մուրն Երնջակայ՝ զձմեռն մի լման անդ անցոյց ըզ
կեանս իւր ի բերդին արբեցութեամբ :

Իսկ եղբայրն չրջասպատեալ պաշարեաց զնա զօ-
րօք իւրովք մինչ ի յեղանակ գարնանային ժամանա-
կին ամրոցս և բնակութիւնս շինելով շուրջ զամրո-
ցան : Եւ նորս գաղտաբար դեսպան առաքեալ
առ սուլդանն Մսրայ տալ նմա օգնական զօրս
բազումս : Եւ նորա յղեալ բազում զօրս տւելի և
յոլով քան զ60,000. և նոցա եկեալ ի գաւառն

Եկեղեցայ՝ լուան թէ սպանին զնա ի բերդին Երնջա-
կայ : Եւ էր Սքանդարին այն որդի մի Շահուբաթ
անուն. միաբանեալ ինքն և մայրն իւր և 10 զօրեղ
զօրականս և քաջ մենամարտիկս, և ի գիշերի եր-
թեալ գտին զնա ի քուն արբեալ ի դինուոյ. և հա-
նեալ զսուրս իւրեանց՝ սրախողխող արարեալ
սպանին զնա ոչ գիտելով բարեկամաց նորա : Եւ
այգուցն եկեալ տեսին զՇահուբաթն և ասեն. ո՛ւր է
հայր քոյ, և նա ասէ. թշնամին ձեր այնպէս լիցի որ-
պէս հայրն իմ : Եւ տուեալ նոցա երգումն զի մի
ինքեան վնաս գործեսցեն : Եւ կայր նորա մի բարե-
կամ Հօլաւու անուն, բերեալ սպանին զնա. և ըզ
գլուխ նորա հատեալ և տուն տանել զնա առ եղբայրն
Շահանշահ, որ շուրջ նստեալ պաշարէին զնա : Եւ
նորա տեսեալ՝ ուրախութիւն մեծ արարեալ և նա-
ւակատիս մեծ կատարեալ՝ վառս տային Աստուծոյ
զի զթշնամին իւրեանց ծնեալ որդին ի նմանէ սիրե-
ցեալ սպան զնա և ոչ ինքեանր սպանին զնա. և
բարձաւ չարն ի միջոյ և ոչ ետես զվառս Աստուծոյ
ըստ մարգարէին : Եւ թէ՛ տեսի զամբարիշտն վե-
րացեալ և բարձրացեալ. և ահա՛ ոչ էր զի այր
արիւնահեղ էր, ոչ հասարակեաց զաւուրս կենաց
իւրոց. և խաղաղացաւ երկիր ի սակաւ աւուրս : Զի
ի Խորասանու մինչ ի Մար խուովութիւն վրդովմանց
կայր յաշխարհ՝ ամենայն որքան նա կենդանի էր ի

վերայ երկրի : Եւ Լր թուականն 886. որ այս գործե-
ցաւ : Ի յ870 թուականէն ի հետ մինչ ի մահ սորա
ամենայն երկիր ի վրդովման կայր և ի խռովութեան
անհաւատ և հաւատացեալ զի երեք անգամ է այս
որ Շահ-Ռուհ Չաղաթայն նորա անհնազանդու-
թեան աղաքաւ զամենայն Թուրքմանն և զՄի-
ջերկրեայս ի գերութիւն ետ. միանգամ ի Վաղար-
շակերտ, երկրորդ՝ ի Սալմաստ, երրորդ անգամ
այս է յորմէ մեռաւ ինքն և բազումք վասն նորա
մեռան : Եւ զայս յայտնի եմ տեսեալ ի գուառս
մեր. զի յ885 թուականիս յերկրորդ զալն Չաղա-
թային յախեար ի Չաղաթայէն և հասաք ի Խլաթ
քաղաք, Հեր և Բերկրի, Արճէշ և Արճկէ : Յան-
կարծակի հասին ի վերայ ամենայն Քուրդ և Քրդաս-
տան ի լերանց և ի բլրոց, և սուր հանեալ ահարեկ
արարեալ զամենայն տառտալեալ ազգս մեր սրա-
խողխող արարեալ կամէին կորուսանել առհասարակ
զամենեսեան : Եւ սյնրան ահագին լինէր օրն այն
ի յահէ և յերկիւղէ և ի գոչմանէ պիլծ և արեանար-
բու ազգին Մարայ մինչ զի իբրեւ որ դատաստանին
լինէր եթէ ոչ էր հասեալ յօգնութիւն յոյսն ամե-
նեցուն Վրիտոսս. Աստուած փրկիչն մեր . զի ի
գիշերի ելեալ կամէար գնալ ի քաղաքն Բաղէշ առ
աստուածասէր և քրիտոսասէր և աստուածապահ
հաւատացեալն որ ի նմա վարդապետր և եպիսկո-

պոսք, քահանայք և կրօնաւորք. յանկարծակի հասին ի վերայ մեր, և սո:ր ի ձեռին ունելով կամէին առ հասարակ զամենեսեան սրոյ ճարակ առնել : Իսկ մեր ապաւինեալ յԱստուած՝ զամենայն մարմնաւոր գոյս ի բաց թողեալ՝ ի լերինս փախուատ առեալ օգնութեամբն Աստուծոյ և շնորհօք՝ ազատեցաք ի ձեռաց նոցա :

Եւ համբաւ նեղութեանս մերոյ հանեալ ի քաղաքն Բաղէշ. և եպիսկոպոս նոցա Տէր Ստեփաննոս՝ այրողորմած և աստուածասէր, առեալ զբազմութիւն հաւատացելոցն և զվարդապետն մեր հոգեւոր հարազատ եղբայր Ստեփաննոս անուն ողբս ի բերան առեալ ըային զմեզ. և տարին, հանգուցին զմեզ, և զերիս ամս իբրեւ զհրեշտակս Աստուծոյ ընկալան զմեզ և զաղբատոն մեր : Զոր և Տէր Աստուած մեր Յիսուս Քրիստոս անփորձ և անսասան կենօք պահէ զգաւառն զայն մինչ ի միւսանգամ գալուստն իւր որդւովք և դոտերօք և ամենայն գոյիւք : Եւ էր թուականս մեր 884 :

Դարձեալ և աստ սլատմեցից զաղէտ և զկսկիծ դառնութեան մերում ազգի : Էր ի քաղաքն Արծկէ այր մի բարեպաշտ և երկիւղած, աստուածասէր և սիրող սրբութեան, յոյժ խոնարհ և կարգաւորասէր և ամենայն չարեաց ատեցող. և տիւ և գիշեր յաղթս կայր եղբարբք և որդւով և ամենայն ընտոս.

ներք : Եւ էր անուն նորա Մուրատչա՛ւ՝ պատկերով
քաղցր և ողորմած : Եւ կոխեալ էր զամենայն ան-
օրէնս քաղարին մինչ զի նոր Հիմն եղ ի մէջ անօրի-
նաց խաչիւ և աւետարանաւ ջուր օրհնել ի Յայտ-
նութեան Տեառն : Եւ էր իբրեւ թագաւոր Քրիս-
տոնէից ի մէջ ծովու բոլորիս : Եւ նախանձեալ
սատանայի և կամարարաց նորա չար աղգին՝ մատ-
նեցին զնա քաղաքապետին . և նոցա ռի ունելով
ընդ նմա մատնեցին զնա քաղաքացիքն անօրէնք
Թոյլտուութեամբ մերոյ ազգիս պղծոյն և չարա-
գործի Զենոն անուն : Եւ նորա եղեալ ի բանտի
նետալից (37) արարեալ և ի դղեկէն ի վայր արկեալ
ե՛յաս մարտիրոսութեան և անանց պսակացն : Եւ
յառաջ քան զայս տանուտէր մի Զարարիէ անուն
ըմբռնեալ և ի պարանոց նորա պարան արկեալ
հեղձուցին զնա . որոյ յիշատակն օրհնութեամբ
եղիցի, եւ աղօթիւք սորա Տէր Յիսուս Քրիստոս
մեզ ողորմեսցի եւ ամենայն քրիստոնէից . ամէն :

Բայց եւ զայս գիտելի է զի ի սոյն աւուրս պիղծ
իշխանն Փիրալի անուն, որ նստէր ի քարն (38) Ամ-
կու, երեք անգամ ի սոյն ամի զերկիրն Արճիշու եւ
Արծկու գերեաց եւ կողոպտեաց . եւ ի գիւղն Զե-
րիշատ (39) զձեռնաւորն Մկրտիչ անուն ութն
մարդով ընտանեօր տան իւրոյ ի հուրն այրեաց :
Եւ բարեպաշտ ձեռնաւոր մի Յովհաննէս սպան ի

գիւղն Ասպիսնակ : Եւ եղբայր մի ծառայիս Արիս, տակէս անուն ի հուրն խորովեցին իբրեւ զգառն անմեզ : Եւ վասն Քրիստոսի սորա այսպէս նահա, տակեալ ընկալան ի Քրիստոսէ զպսակն անապա, կան. որ եւ գործեցեալ մեղաց նոցա թողութիւն առնէ Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս. ամէն : Եւ զամենայն գաւառս այնքան կողոպտեցին եւ ի յընչից մերկացուցին մինչ զի ամենայն քրիստոնեայք որ այժմ կան մեծամեծք եւ փոքունք խոտեն զին, քեանս և ոչ ինչ համարին, առանց ամօթոյ խոտով ծածկեն զինքեանս, եւ մերկ եւ բոկիկ շրջին իբրեւ զանասունս :

Եւ զկանայս հաւատացելոցն որք մտեալ էին ի կղզին Նիմն կոչեցեալ, աւելի քան զերկու եւ զերեք հարիւր թանկաց վաճառեաց ի վերայ աղբատացն մերոց որ մին դրամի տէր ոչ գոյր : Եւ այն իշխանն որ կործանեաց զաշխարհս մեր՝ այժմ տէր եւ իշ, խան է կարգեալ ի վերայ աշխարհիս մեր վասն մե, ղաց մերոց պատուհասի եւ ի բարկութենէն Աս, տուծոյ. եւ այժմ ձգեալ է զամենայն հաւատացեալս ի ներքոյ հարկապահանջութեան՝ մինչ զի ամենայն մարդագլուխ 40 թանկաց առնուն թո՛ղ զքահայ եւ զչարէք (40) ի ծերոց և ի տղայոց, յորոց և յայրեաց, ի կուրաց, յաղբատաց եւ ի տնանկաց : Եւ ամենե, քեան կենդանի մեռեալք և սովեալ կան : Եւ մեր

զայս ամենայն տեսանելով զողորմն եւ զհառաչանս մերկացելոյ եւ աղբատաց եւ դանգատ ի սուտ անուն տանուտերաց որ թուլութեամբ եւ անփոյթ առնելով կորուսին զտառապեալ ազգս մեր ոչ միայն ի դառն աղբատութեան այլ և ի գործս անլսելիս եւ անպատմելիս եւ յանառակ արբեցո: Թիւնս ծերոց եւ տղայոց, որպէս յայտ է տեսանել ի քաղաքն Արճէշ, զոր եւ կամիմ սակաւ մի ծանուցանել :

Քահանայ մի Ստեփաննոս անուն, ի յերկրէն Ամկու, սակաւ աւուրբք եկեալ բնակեցաւ ի կղզին Լիմն կոչեցեալ, եւ անտի եկեալ ի քաղաքն Արճէշ տեսեալ անտեսուչս (41) և անառաջնորդ ոչ հոգեւոր առաջնորդ ունելով եւ ոչ մարմնաւոր, ոչ եպիսկոպոս եւ ոչ վարդապետ, ոչ ձեռնաւոր եւ ոչ տանուտէր, յախշտակեալ կին մի ի քաղաքացւոյն հրամանաւ եւ կաշառօք անհաւատից, և բազում ժամանակս եղեւ առաջնորդ քաղաքին : Եւ նենգեալ անօրինաց եւ ստախոս քրիստոնէից մատնեն զնա քաղաքապետին Արծկոյ Սահանդ անուն. եւ զտանուտէր մի աստուածասէր Մուսեֆիր անուն. եւ հեղին զարիւն նոցա, եւ զգլուխս ի պարսպէն ի վայր կախեցին : Եւ այն թէպէտ եւ պատիժ էր ի Տեառնէ զի ամենայն կարգաւոր յիւրում կարգի կացցէ. այլ անմեզ արեամբն իւրեանց լուացին (42) զաղտեզութիւն մեղաց իւրեանց. զի աստի կենաց պատիժ օ

ազատէ ի պատժոց տանջանայ դժոխոց : Եւ դարձեալ եթէ ձեռօր անհաւատից մեռանէին քրիստոնէայքն այնպէս, որպէս Աքէլ մեռաւ ի Կայենէ, եւ Կայէն պատժեցաւ ի Տեառնէ. զի ասէ զԼուին հաւատոյ մի որ ի ձէնջ չարչարիցի իբրեւ զգող կամ իբրեւ զչարագործ կամ իբրեւ զօտարատեսուչ այս ինքն է կախարդ, ապա եթէ իբրեւ զքրիստոնէայ՝ մի ամաչեսցէ : Նոյնպէս եւ սորա մի ամաչեսցեն առաջի Քրիստոսի. այլ ընկայցին զանապական պսակն ըստ նմանութեան մարտիրոսական դասուցն. եւ թողութիւն մեղաց արասցէ՝ սոցա Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս. ամէն : Եւ այս էր յ844 թուականիս մերոյ :

Այլ ի քահանայէս յայսմանէ ծնաւ մանուկ մի Յովհաննէս անուն, եւ սիրեցեալ եղև յաչս ամենեցուն՝ հաւատացելոցն և անհաւատից. և եղին զնա ձեռնաւոր քաղաքին և երկրին հրամանատու : Բայց չար սերմանցն չար լինի երկրագործութիւն, և չար ուսուցչացն չար լինի ուսումն նոցա : Զի հայր սորատուեալ էր զգուստր իւր առն միում Մուրատ անուն. և սա առեալ էր զբոյր փեսային ի կնութիւն ինքեան : Այս առաջին վնասն էր. և երկրորդ՝ զի ծնեալն ի կնոջն յայսմանէ Բաղշաչիչ անուն՝ կայր ի գործս անպարկեշտս. և խրատեալ ի սիրելեաց իւրոց Վեգենայ անուն, և նա հանեալ զսուրն իւր

խոցեալ սպան զնա. և դառն սգով եղբարցն իւրոյ եղին ի գերեզմանի : Եւ մեր աղօթս և պատարագս մատուցաք թերեւս թողութիւն մեղաց գտցէ. և նա ոչ զղչացաւ ի գործս իւր : Դարձեալ մայր սորա մեռեալ. և հայրն երթեալ առնու զհօրեղբօր իւրոյ կնոջ քուեր դուստրն. և կեցեալ սակաւ առուրբք՝ մեռանի ևս կինն այն. և նա ոչ ապաշխարեաց ըզմեղս իւր : Եւ դարձեալ էառ յետոյ այլ կին և ոչ էառ յանձն ապաշխարութիւն վասն քառութեան մեղաց իւրոյ այլ կայր ցոփութեամբ բազում ժամանակս :

Դարձեալ էր սորա հօրեղբօր որդի մի Յովհաննէս անուն. և ետ զդուստր մանկան միոջ Ղրիմպէկ անուն. և զքոյր նորա առեալ քուեր որդւոյ իւրոյ : Եւ մանուկն այն տկարացաւ ցաւօք դառնագունիւք. և գնաց ի սուրբ ուխտն Քաղտօն և այլ ոչ դարձաւ. Եւ մայր սորա ի ճգնութիւնս և յազօթս կայր հանապազօր. և եղբայր իւր ոչ գթացաւ ի նա : Դարձեալ վիշապն սատանայ շարժեաց զտուտն իւր այսինքն կամեցաւ հարսանիս առնել որդւոյ իւր. երթեալ առնու զքուեր դուստր փեսային հօրեղբօր որդւոյ իւրոյ, յորմէ զմիւս քոյրն առեալ էր քուեր որդին իւր : Եւ մեր դէմ յանդիման քարոզելով խրատեցաք, և նա ոչ հնազանդեցաւ. այլ և երիցս և չորիցս նամակ օրհնութեան զրեցաք, և նա անտես արար. այլ իբրև իմաստուն գազանն որ մտաւ ի

մայրն Եւայ և խարեայ զնա. և երթեալ մտանէ ի հոգևոր առաջնորդա և ի վարդապետս եկեղեցւոյ : Եւ հրամանաւ նոցա առնու հարսն որդւոյ իւրոյ ըզ դուատր տանուարոջ միոյ Ասլան անուն վասն ագա, հութեան ախտից խաչիւ և պատարագօք զհաշտա, րարն Քրիստոս բարեխօս ունելով առ հայրն կամե, ցան յանցանօք պատուիրանացն բարիս առնել թողով զհրամանս (Հայրապետայ) և Լուսաւորչին. և ընդդէմ կանոնաց նոցա կալ անհնազանդութեամբ իւրեանց՝ բարեան չար կամեցան առնել ընդդէմ Քրիստոսի կամացն. և ներողութիւնն Աստուծոյ ներեայ ամ մի :

Բայց յերկրորդ ամին կինն այն ծնանէր որդի, և եղև պատուհաս բարկութեանն Աստուծոյ ի վերայ նորա. գոչէր և աղաղակէր անմեղն և ասէր « ծնողաց իմոց յանցանքն մատնեցին զիս ի ձեռս դիւայ. օգնեա ինձ արարիչ Աստուած՝ և մի թողուր զիս ի ձեռաց » : Եւ եկեալ ըզմութիւն քահանայիցն և ժողովրդեանն՝ առեալ խաչ և աւետարան. և աղօթս արարեալ ի վերայ նորա, ոչ եղև նմա բժշկութիւն և ոչ հանգիստ խոտովութեան դառն ցաւոց ապաւինեալ ի դիւթս և ի կախարդս : Եւ նորա երթեալ փորեցին զգլուխ փողոցին աղտեղին և թաղեցին մինչ ի սա, րանոցն, և սուր առեալ ի ձեռս իւրեանց աղաղա, կէին և հարկանէին զերկիր և ասէին « Ե՛ւ չար դև՝ ի

կնոջն յայսմանէ » : Եւ բացեալ այլազգեացն ըզ բերան ողորմելի և լալի կնոջն՝ սրով ահարեկ առնէին. և ամենայն բազմութիւն քաղաքին հաւատացելոց և անհաւատից եկեալ տեսանէին հերարձակ և ողորմելի դիմօք կլին մարդ ի մէջ հրասպարակին : Եւ որպէս ուրախ եղեն ի յանցաւոր ուրախութեանն, այնպէս անուրախ եղեն ի տառապանս աղքատին ողորմելոյ : Եւ ո՞վ կարէ պատմել զաղիողորմ կակիծ եղկելի աղքատին ի մէջ հանդիսական ատենին, զոր տեսողք և լսողք լալով և ողբալով պատմեցին մեզ. և կացեալ սակաւ աւուրբք՝ աւանդեաց զհոգին. զոր խնդրեմք ի բարերար Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ ի բոլոր սրտէ թողցէ զյանցանս նորա բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց զի ոչ կամաւ էր մեղանշական, այլ ակամայ :

Բայց ծնողաց իւր մեղադրութիւն ևս և ձեռնաւորին և թոյլ տուող առաջնորդին և խարողիկ արեղայից, որ Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս թողութիւն արասցէ նոցա յայսմ աշխարհիս, և ի հանդերձեալ ատենին Քրիստոսի ազաչանօք սուրբ Աստուածածնին : Բայց աղաչեմ զվերջին եղբարսդ որ դայք զհետ՝ եպիսկոպոսք և վարդապետք, երես ի զետին դնելով և հողացեալ մաքմնով՝ այս սուտ և անցաւոր կենացս համար մի՛ նենգէք ի սէրն եզրայրական. զի ամենայն որ ատէ՛ զեղբայր իւր՝ մարդաս,

պան է. և սիրովն եղբայրական ծնանի սէրն աստուածական. և որ ոչ ունի սէր աստուածական ոչ կարէ միաւորիլ յԱստուածն պետական. զոր եւ հառաչմամբ սրաիւ և ճշմարիտ հաւատով մաղթեմք ի Քրիստոսէ զի եղբարցն մերոց թողցէ զյանցանս որ ինչ ինձ գտեալ կան մեղանչական, զի և ինձ թողցէ զյանցանս որ ինչ առ Աստուած և առ եղբարս մեղանչական եղեալ եմ յամենայն կեանս իմ :
Վայ զիս :

Իսկ յետ երկոց ամաց անցելոց եկեալ ձեռնաւորն ասացեալ ժողովեաց զսինդիքոր (43), զտառապեալ, զբազցեալ և զմերկացեալ զմեր ժողովուրդս Քաջբերունեաց բերին ի յԱրձէշ և ետուն ի ձեռս անօրինաց. եւ յամենայն զլիսոյ պահանջէին 540 թանկայ ի կաղէ եւ ի կուրէ, ի ծերոց եւ ի տղայոց. եւ այնպիսիք են որ դրամի միոջ տէր ոչ էին :

Ի 1887 թուականին թագաւորն Վրաց Ալէքսան անուն՝ դեղ մահու ևտ իշխանին Պեղզինի (44). որ գւոյն Սմբատայ Օրբէլեանց (45), թողինն Բուրթելի, որ էր աներ իւր. վասն զի առեալ զամենայն կողմն Սիւնեաց եւ զամենայն գաւառս շրջակայ մերձ ի Սիւնիս աւելի քան 460,000 քրիստոնեայ տունս, եւ ազատեալ ի Շահ-Ռուհէն Վրաց Լեւ թագաւորն առ երեսս սլատուեալ զնա տայ նմա զդղեակն Լօռու : Իսկ նա բարեպաշտ եւ երկիւղած գորով, սի-

րող կարգաւորաց, ողորմած եւ աղքատասէր առ ամենեւեան՝ ձայն տուեալ առ նա ժողովէին : Եւ նա զամենեւեան պատուէր եւ մեծարէր հացով եւ սեղանով եւ հանդերձով զամենայն դիմեալս առ նա յազգէս Հայոց : Իսկ արեանարբու գազանն եւ անգութն երկուցեալ ի նմանէ սին եւ սնոտի կարծեօք զի մի Հայք առ նա ժողովեացին եւ սուերունն լինի կողման Արայ՝ մանաւանդ ի նենգութենէ շար իշխանացն, որսլէս ի սկզբանէ նախասնձու եւ ատելութեամբ կորուսին զամենայն ազգս Հայոց, գաղտնի դեղ մահու տան ի յայր մի Ամնադին անուն յազգէս Հայոց խոստանալով նմա մեծամեծ պարգեւ :

Եւ անօրէն, արեանարբու Այլէնն առաւել սիրեաց զնենգութիւն եւ զազգն քաղկեդոնսկան քան զաստուածապաշտ եւ զբարերարն ազգիս ուղղադաւան եւ ճշմարիտ հաւատացեալն. տայ նմա յանպատրաստից դեղ մահու ի ժամ կերակրոյն : Եւ նորա իմացեալ՝ զդեղթափ խնդրեալ եւ ոչ ինչ օգտեալ աւանդեաց զհոգին ի ձեռս հրեշտակաց. եւ տարեալ եղին առ հայրն իւր Սմբատ եւ եղբայր իւր Ստեփաննոս՝ եպիսկոպոս սուրբ ուխտին Տաթեւու, որ հանգուցեալ էին ի կողմն Արայ փախստեամբ ի յայլազգեաց : Եւ սուգ մեծ եղև ամենայն ազգիս Հայոց եւ յուսահատութիւն ամենայն մերոյին ա.

զանց վասն զի ճիւղ մի կայր ի մէջ ողկուղսց և աստղ
մի՝ ի խաւար գիշերի և տեղիք ասպաւինի ամենայն
քրիստոնէից ազգիս : Եւ մնաց նմա եղբայր մի Շահ
անուն՝ վարժեալ և սնեալ առ որովայնամոլ ազգին
Վրաց : Եւ անարի գտեալ եւ ոչ ի խնդիր ելեալ
հայրենի գաւառին : Եւ որդի մի փոքրիկ 10 ամաց
աւելի եւ կամ պակաս. որոյ յիշատակն օրհուրթեամբ
եղիցի, եւ թողութիւն մեղաց արասցէ՛ նմա Քրիս-
տոս Աստուած զի ըստ նմանութեան Աբելի մեռաւ
ի դաւող եղբարց եւ նահատակեալ ի սուտ եղբարց :

Եւ իշխանք նորս վրէժխնդիր եղեն անօրէն Ամ-
նադնին ծայրակտուր արարեալ յոտից և ի մատանց.
եւ ոչ կարացին ի խոստ ածել զտուողն մահաբեր
դեղոյն որ եհան զիշխանն մեր ի կենաց : Եւ ողոր-
մածն Աստուած ներեաց նմա առ մի. եւ յերկրորդ
ամին 888 թուականին զարդար դատաստան իւր ի
գործ էած, այսինքն է եհար զպիղծ և զարեանարբու
թագաւորն ի գոգս սաստիկ եւ դառն հարուածով,
որ յամենայն աւուր մեռանէր և նոր կենդանանայր.
վայ եւ եղուկ գոչէր անձին իւրոյ, հաքիմնա (46) եւ
բժիշկ ժողովէր, եւ ցան սաստիկ զօրանայր ի վերայ
նորին : Եւ դարձեալ ի մլ.ա ամին 889 թուականին
բարկացաւ Արարիչն Աստուած ի վերայ մերոյին
ազգիս եւ ի վերայ չար թագաւորին եւ աշխարհի
նոցին : Զի թագաւորն Թարիզու եւ բռնաւոր իշ-

Խանն Զահան-Շահ անուն զօր ժողովեաց, գունդօ կազմեաց, եւ զչար առաջնորդն Արտախլու եւ զամենայն դատի եւ զմուտառիս առեալ եկն ի վերաց տանն Վրաց. եւ բազում անգամ դեսպան առաքեաց զալ նմա ի հնազանդութիւն եւ զսովորակած հարկն տալ նմա : Եւ նա ոչ կամեցաւ. այլ խստութեամբ պատասխանեալ ընդդէմ նորա :

Եւ զայրացեալ եկն ի վերայ բազմութեամբ անթիւ զօրօք յաւուր մեծի Զատկին յանկարծակի եւ յանպատրաստ ժամու. և զանկեալս ի ձեռս իւրեանց գերեցին և զմեծամեծս սպանին. և խաար արարեալ նստան ի վերայ ամենայն Շամշուլտէ քաղաքին : Եւ մինչ ի Պէնտէկոստէի օր գալստեան Հոդոյն սրբոյ առին զՇամշուլտէ խարէութեամբ և երկիւզի. 1,664 մարդոյ գլուխ ի դուռն քաղաքին մինարայ շինեցին, և 9,400 գերի առին թո՛ղ զայնս որ ի յանտառաց և ի մացառացն յափշտակեցին : Եւ 60 սյր և սրբազան ողի ի կարգաւորաց քահանայից երէց և արեղայ և իշխան իբրեւ զոչխար ի դուռն քաղաքին զենեցին, և զոմանց գլուխն ի չորս բաժանեցին, և զոմանց գլուխն ջախջախեցին, զոմանս ի հաւատոցն հանեալ սպանանէին, զոր քա՛ւ լիցի Աստուծոյ նոցա զայն ի մեղս համարել և զչնորհս աւազանին և զանասական արիւնն կորուսանել :

Աստ էր տեսանել զադէտ տարտկուտանաց բրիս.

տոսական գնդին. զի քաջքն և արիքն սրտապնդեալ
դաւանէին զՔրիստոս ճշմարիտ Աստուած ահագին
գոչմամբ ի մէջ բազմութեան սատանայական գըն-
դին. եւ երեսք նոցա փայլէին, իրրեւ զերեսս հրեշ-
տակաց երեւէին ըստ նմանութեան սրբոյն Ստե-
փաննոսի նախավկային : Եւ ո՞վ կարէ պատմել ըզ-
բօթ տարակուսանաց եւ զկսկիծ մորմորման տառա-
պեալ հայկազեան սեռիս : Ստեղծողն եւ Սրարիչն
Աստուած միայն կարէ գիտել որ ստեղծ զնոսա .
զի հայրն ազաղակէր առ որդին. վնյ որդի՝ և որդին
առ հայրն գոչէր լալսգին պաղատանօք. վնյ զիս
հայր՝ մայրն առ դուստրն հայէր, եւ զարտասուան
գետորէն իջուցանէր : Եւ երկիր եւ աշխարհ ամե-
նայն լցաւ դերեօք, լալով, սգով եւ կոծով, մանա-
ւանդ միջասահման գաւառս մեր հայրենի. զի ամե-
նեքեան փախուցեալք էին և անդ երթեալք. այնպիսի
փորձանաց եւ որոգայթից դիպեցան :

Այլ ի Մար եւ ի Խորասան, ի Պաղտատ եւ ի
Տաճկաստան եւ յամենայն երկիր ցրուեալ ցնդեցան
աղերս յղելով եւ զդերին ծանր գնով վաճառելով.
եւ զայսպիսի կորուստ մեր պարծանս անձանց
համարէին եւ ասէին բարձր ձայնիւ. ո՞ր է Քրիստոս .
Աստուածն նոցին. թո՞ղ գայ եւ փրկեսցէ զհաւա-
տացեալս իւր : Այլ վնյ եւ եղո՞ւկ է ինձ հաղար
անգամ ի մի բերան. զի զօր անդթութեան մեղացն

ի դառաստանի աւուրն այսօր ի քաղաքիս մեր տե-
սաք. զի ամենայն գերին ի 1,000 թանկաց վաճա-
ռէին. եւ ս'յնքան յաղքատութիւն անկեալ կամք
ամենայն ազգս, քաղաք եւ գիւղք, վանք եւ ագա-
րակ զի մին քաղաք եւ մին գիւղ գերի մի գնել ոչ
կարէ վասն դառն աղքատութեան տառապանաց.
այլ սուգ եւ ողբ ի բերան առեալ՝ աղիողորմ դառ-
նութեամբ եւ լալագին հեծեծսնօք լամբ եւ ողբամբ
զկորուստ մեր. զի անմեղ մանկունք գնեալ արեամբ
Քրիստոսի, ժողովուրդ, սուրբ գառինք եւ անարատ
հարսունք մատնեալ անօրինաց՝ խապառ կորեան .
եւ ոչ ոք էր որ օգնէր, եւ ոչ որ ի թիկունս հասանէր :

Այլ անտի չուեալ գնացին ի վերայ Տփղիս փայ-
տակարան քաղաքին, եւ զամենայն եկեղեցիսն հին
եւ նոր, շինեալ ի յառաջին թաղաւորացն, ի հիմանց
տապալեցին, զնշան Տեառն ի վայր արկանէին, եւ
հանեալ զսուրս իւրեանց ի վերայ եկեղեցեացն տա-
րածանէին ահագին գոչմամբ և սաստիկ որոտմամբ :
Մինչ զի յահէ եւ յերկիւղէ նոցա սարսէր և գողայր
ամենայն լեռնականք եւ դաշտականք. եւ սուր ի
ձեռին արիք եւ անարիք եւ ջոկապսնք մտանէին ի
մայրիան եւ ի ծերսսս եւ ի ծակս վիմաց : Եւ զկին
եւ զօրդիս նոցա հանեալ անտի՝ գերի վարէին ի քա-
ղում աւուրս : Եւ անարի եւ որովայնամոլ, արբեցող
եւ լապաստակակեր ազգն Արսայ, որ հանապաղ ի

գիներրուս նստեալ պարծէին յազթող լինել ի վերայ ամենայն ազգաց, նետիւ միով մարդ մի խոցել ոչ կարացին. այլ տեսեալ զոմանս ի մէջ պրակի՝ գաղտագողի առ միմեանս ահիւ եւ դողութեամբ ասէին « ահա Թուրքման, ահա Թուրքման » : Եւ ահա ինքեանք մազապուրծ եղեալ՝ զորդիս իրեանց ի ձեռս անօրինացն մատնէին : Եւ ուստի մեր հանապազ յոյս ի Վրացիան ունելով պարծէաք ի մէջ անօրինաց, յայնմանէ յուսահատեալ՝ առաջի անօրինաց ախիբերան եղաք : Ատարեցաք զբան մարգարէին որ ասէ « անիծե՛ալ մարդ, որ դիցէ զյոյս իւր ի մարդ » . « եւ մի յուսայք յիշխանս զի ոչ գոյ փրկութիւն » : Եւ այլ օգնական ոչ գոյ մեր բայց միայն Տէր Եփսուս Քրիստոս, որ եղ զանձն ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյս իւրոյ խաչիւ եւ չարչարանօք :

Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց, մանաւանդ վասն հայհոյութեան յիշոցատուաց եւ վասն ծուլութեան, անաղօթ կալոյն եւ ատելութեան եւ անսէր գոլոյն առ ամենեսեան եւ անուղղայ քահանայութեան :

Եւ պիղծ բունաւորն դարձեալ կոչեաց առ ինքն զչար առաջնորդս հաւատոյն իւրոյ եւ ասէր « եթէ այլ որ յառաջին թագաւորացն մերոց զայսպիսի բարի գործս եւ արիութիւն գործեա՞լ էին » : Եւ նորա ասեն « ոչ՝ դուք առաւել բան զփեղամբէրն

պատուոյ եւ փառաց հր արժանի» : Եւ ասէ պիղծ շէխն Արտաւիլու « զինչ չարիք որ գործեալ էիք, եթող Աստուած, եւ եօթն տարւոյ, զոր ինչ գործէք, թողեալ լիցի. բայց խրատ մի տամ քեզ եթէ զառաջնորդն մեր հայհոյեցին նոքա՝ կուտ եւ քաղաջ անուն տային, հարկ եւ խարած դիր ի վերայ ամենայն քրիստոնէից զի ուրանան զՅիսուս Քրիստոս եւ զարձցին դոքա յօրէնս մեր » : Եւ նոքա եղին խարած եւ հարկս մեծամեծս ի վերայ ամենայն ազգիս թերեւս վասն բազում նեղութեանց դարձցին ի կրօնս մեր, զոր Տէր Յիսուս վաղվաղակի բառնայ ըզ սոսա ի միջոյ, եւ դատաստան ուզիղ արասցէ ընդ մեզ եւ ընդ սորա, (որք) ամենեւին կորուսին զսազ զըս իւր : Ութ հարիւր ամն (47) Հայոց լիցի օգնական և կորուսցէ զնոսա որսլէս զԳող եւ զՄագող եւ ըզ Հռափսակ եւ զՍենեքերիմ եւ զամենայն չար թագաւորս աշխարհայ : Զի որ ընդհարցի ընդ վիմին Քրիստոսի՝ փշրեսցի աստ եւ փշրեսցի ի հանդերձեալն սզգօք եւ ամենայն ժողովրդօք : Եւ բարձրացուցէ զեղջիւր թագաւորայ Քրիստոնէից բարեխօսութեամբ սրբուհւոյ Աստուածածնին և ամենայն սրբոց երկնաւորայ և երկրաւորայ, մանաւանդ նոր եւ ընտրեալ մարտիրոսայ, քաջ եւ արի նահատակացն հեղմամբն արեանց Շամշուլտէ ոլորմելի քաղաքակցայ : Եւ ի ձեռն սոցին բարեխօսութեան եւ

*Մաղթանաց Տէր Յիսուս թողութիւն արա մեզ եւ
ծնողաց մերոց եւ հարազատաց եւ ամենայն հայկա-
զեան սեռիս կարգաւորաց եւ աշխարհականաց եւ
ամենայն քրիստոնէից. ամէն :*

ՎԵՐՋ

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Թ Ո Վ Մ Ա Յ Ի Մ Ե Ծ Ո Բ Ե Ց Ի Ո Յ :

1. Լանկէ բառ Պարսիկ առ որս գրի լէնկ եւ նշանակէ կաղ : Պարսք եւ այլ արեւելեայք կարդան զնա Թիմուր-Լէնկ, Թիմուր-Բէկ կամ Էմիր-Թիմուր (Թեմուր՝ երկաթ), Եւրոպացիք՝ Թամերլան, և Հայք՝ Լանկ-Թամուր :

2. Անհիմն է ըստ ամենայնի բան Թովմայի որ համարի զԼանկ-Թամուր ծնեալ ի Հայս, ի Սարթափ առ սահմանօք Մասեաց : Բռնաւորս այս ծնաւ ի Կէշ Մալլարաննաւորի ոչ հեռի ի Սմրղանդայ, յամի Տեառն 1335, եւ Հիջրեթի 736. եւ մեռաւ ի 1405 ամին : Էր ի սերնդոց Չինկիզ-Խանի ի կանանց կողմանէ : Իբրեւ մեռաւ Սէրֆ-Էդդին՝ հօրեղբայր իւր, յամին 1360, ինքն անց ի գլուխ Բերլան՝ ցեղին Թաթարաց. եւ երեք ամօք զկնի միարանեալ ընդ Հուսէյնի ընկէց զորդին Թօղլուկ-Թիմուր Չաղաթայի եւ իտցեալ յոտս կոչեցաւ լանկ : Վեց ամօք զկնի զՀուսէյին եւս ընկեցեալ յիշխանութենէ ինքն միայնակ եկաց Տէր Բահլի եւ փոխադրեաց զաթու իւր ի Սմրղանդ յամին 1370 : Աստի սակաւ առ սակաւ ընդարձակեալ ձգեաց զտէրութիւն իւր եւ

կալաւ զԽարիզմ, զԿաշղար, զԽորասան, զՊարսկաստան եւ այլն :

3. Է բառ Թաթարաց, նշանակէ իշխան, արքայ :

4. Երրորդն յօրինակաց Սրբոյն Ղազարու ուխտին ունէր 510. մերն՝ լոկ հոգետասան. մեր եղաք ըստ օրինակի կայսերական գրատանն 515 :

5. Շահ-Մանսուր էր ի Մօզաֆֆերեան ցեղէ (Մօզաֆֆեր), որ տիրեցին ամս իբրեւ 50 Ֆարսիստանի եւ Քուչաստանի. յոյժ քաջութեամբ մարտեաւ ընդդէմ բռնաւորին Թամուրայ երկիցս խորտակեալ գրանակ Թաթարացն, եւ ի վերջոյ յազթեալ ի բազմութենէն՝ անկաւ . եւ բոլոր Պարսկաստան նուաճեցաւ ընդ լծով բռնաւորին յամի Տեառն. 1393 :

6. Այլ ամենայն օրինակք « ի ձի երիւարին » :

7. Համար զօրու Շահ-Մանսուրին, ըստ աւանդելոյ պատմագրաց Պարսից էր 3-4,000 այրուծի ընտիր :

8. Աւելորդ կրկնութիւն է վարելն զլանկ եւ կաղ բառան. քանզի, որպէս ասացաւն ի վերայ, լենին պարսկերէն է եւ թարգմանի ի մեր լեզու կաղ :

9. Երրորդ եւ չորրորդ օրինակք Սրբոյն Ղազարու ունէին « որ Տօղտօղան անուն կոչէին » :

10. Չորերկն օրինակք Սրբոյն Ղազարու ունէին

« յորում » զոր վրիպակ համարեալ եղաք ըստ մե-
րոյն որ :

11. Ոմանք յանուանց ութն կարծեցեալ ցեղից
Վրաց ստոյգ են եւ կան ցարդ եւս. այլք խանգա-
րեալ են եւ անստոյգ : Վրացիք, Մինգրէլք (զոր
Մեծորեցին գրէ Մէգրեւ) և Խմերելք են տիրապէս
համազգի. այլ ոչ Օսք զորս համարեցան ոմանք
մնացորդս հին Սարմատաց, այք՝ հատուածս Մե-
ղաց և Հայոց, կէսք՝ Ալսոնս կամ Ասս միջին դարու :
Դրաւանուամբ, որչափեւ խոյզ արարի, չիք ցեղ կամ
ժողովուրդ ի լերինս Կովկասու, եթէ չիցէ աղաւա-
ղութիւն Դավալի յանուն որոց կոչէր ի հնումն կա-
պանն Դարիկէլի : Ափխազք կամ Աքազք չեն յապգէ
Վրաց, ալ որիչ եւ հինօրեաց բնակիչք Կովկասու
ունելով բարբառ եւ բարս սեպհական, եւ ծանօթ
Արրիենի եւ այլ մատենագրոց Հռոմայեցոց եւ
Յունաց յ2,000 ամաց հետէ : Սասլէս եւ Սօնք,
զորս նախնի մատենագիրք կոչէին Սաննի, եւ ար-
դիք՝ Սուանս : Մնայ Մեսին որ համարի այլ-
այլութիւն արդեան Մեծջեղի (Մէճղէղ) ,
որ է նոյնպէս առանձին ժողովուրդ Կովկասու
կոչեցեալ ի մերոց մատենագրաց Քուատ, ի Վրաց՝
Քիատ, եւ ի Ռուսաց՝ Չեչեն :

12. Մերն « խիլայեց » նշանակէ զգեցուցանել
ումեր պատուոց հանդերձ :

‘
‘

13. Օրինակն կայսերական զրատան « ի ժողովասար » :

14. Զարութիւն հայ դիցազնուհոյն ոչ երկաթագրով. այլ ոսկի տառիւք դրոշմելի էր և ամեն հայ կանանց բաշխելի իբրև օրինակ նմանութեան. որոյ նմանն ոչ առ Յոյնս, ոչ առ Հռոմայեցիս եւ ոչ յայլ ամենայն աղգս զործեցաւ երրէք : Հայ դիցազնուհին մեռաւ, այո՛, այլ մահ իւր փառք է ազգի մերում. գահավէժ արար զինքն, այո՛, այլ ամբիժ պահեաց զպատիւ իւր, զկրօն եւ զազգայնութիւն : Որչափ երջանիկ լինէր ասպարէն Հայաստան, եթէ մին ի հարիւր որդւոյ իւրոց և երկուք ի հազար դատերց իւրոց զնոյն բերէին յանձինս իւրեանց զառաքինութիւն, որով փայլեցաւ Մշեցի քաջուհին :

15. Եահ-Ռուֆն է այլայլութիւն Եահ-Ռօրին՝ որդւոյ Լանկ-Թամուրի, որ առ կենդանութեամբ հօրն եկաց կուսակալ Խորասանի. և յետ մահու նորա կայսերացեալ ի Սմրղանդ յամի Տեառն 1408՝ հանդիսացաւ աշխարհաշինութեամբ, ուսումնասիրութեամբ եւ բարեխնամ անտեսութեամբ իւրոց տէրութեան : Մեռաւ յամին 1446. որում յաջորդեաց Ուլուկ-Բէգ՝ որդի իւր :

16. Մեծորեցին անխտիր վարէ « վայ ինձ եւ վայ զիս » :

17. **Չորրորդ օրինակն Արքայն Ղազարու « գար-
շութեամբ հոտոյ » :**

18. **Չանթծից մեծին Ներսիսի Պարթեւի գրեալ
եմք ընդարձակագոյնս ի վարս Խաչատուր վարդա-
պետի՝ միաբանի սուրբ Կարապետի վսնիցն Խչ-
քիլիաէի, որ ի սկզբան դարուս երեւելի հանդիսացաւ
սրբակրօծ վարուք, մանաւանդ՝ գովանի քաջու-
թեամբ ի պատերազմունս ընդդէմ Քյուղաց եւ
Պարսից. եւ ի վերջոյ դաւանօք կալեալ ի խանէն
Երեւանայ՝ տարաւ ամս 7 սոսկալի տանջանսոց եւ
հանգեաւ ի Քրիստոս խոռատվանողական մահուամբ:**

19. **Չորեքին օրինակք Արքայն Ղազարու « ի սուրբ
ուխտն եւ ի շնորհալից ուխտ եւ յաթոռ Ստաթէի
Առաքելոյ » :**

20. **Ա, Բ և Գ օրինակք Արքայն Ղազարու « ամա-
չեցուցանէր » :**

21. **Ա օրին. Արքայն Ղազարու « առաջի հայրա-
պետին » :**

22. **Չորեքին օրին. Արքայն Ղազարու « վարդա-
պետս եկեղեցւոյ » :**

23. **Չորեքին օրին. Արքայն Ղազարու « անմխի-
թար » :**

24. **Մերտին ոչ առաւ յայսմ նուագի ի Լանկ-
Թասնուրայ : Խաթ-Թահեր՝ իշխան քեղդին, որ էր
ի ցեղէն Օրթուկոյ, քաջութեամբ դիմադրու եղեալ**

վանեաց զյարձակմունս Թաթարաց. և ապա ի հաշ-
տութիւն եկեալ խոստացաւ տալ հարկս Լանկ-Թա-
մուրայ եթէ ի բաց երթիցէ խաղաղութեամբ. որով
եւ ազատեցան սլաշարեալքն ի բերդին Քրիստո-
նեայք և Մահմետեանք :

25. Չորեքին օրին. Սրբոյն Ղազարու « 700 և 500 » :

26. Չորեքին օրինակք Սրբոյն Ղազարու լոկ
« խաբ արար » :

27. Չորեքին օրինակք Սրբոյն Ղազարու « երա-
նութեամբ » :

28. Թուականն 850, որով վարի Մեծորեցին ի
ցուցանել զսկիզբն արշաւանայ Լանկ-Թամուրայ
Մատրիս, տարբերի երկու ամօք ի ցուցելոյն յայլ
պատմագրաց որք դնեն զայն յեւս Հոգտեմբերի 1400
ամի Տեառն :

29. Խոնդբեար Խլտրում կոչեցեալն ի Մեծու-
բեցոյն է Սուլզան Բայազիտ Խլզրումն (կայծակ)
Օսմանցոյ, որոց հաստատեալ զաթոռ իշխանու-
թեան իւրեանց ի Բթուսա՝ ունէին զիորք Ասիա :
Ճակատն ընդ մէջ Լանկ-Թամուրայ եւ Բայազիտ
Խլզրումի եղեւ յամին 1402 ի սահմանս Անկիւրիոյ,
յորում յաղթող գտեալ առաջնոյն՝ գերի կալաւ
զերկրորդն, և կացոյց ի Ռումելի զանգրանիկ որդին
նորա զԱիւլէթման Սուլզան Օսմանցոյ. կալաւ զԱ-
սիա փոքր բովանդակ հանդերձ Զմիւռին քաղաքաւ

առեալ զայն յասպետացն Ռողի : Դեռ դարձ արա-
րեալ Լանկ-Թամուր ի Կոնիա՝ լուաւ զմահ Սուլդան
Բայազիտի յԱկ-Շէհիր յամին 1403. եւ զՄուսա՝
զորդի նորին, հանեալ ի բանտէ կացոյց ի աեղի հօրն
Սուլդան Օսմանուոյ Ասիական կողմանցն :

30. Մեծորեցին խանգարէ աստանօր եւ այլուր
զհարգ աշխարհակալութեանց Լանկ-Թամուրայ :
Վասնդի աշխարհաւեր գազանս այս թագաւարակ
ոչ երկիցս ա՛ռ զՀնդկաստան եւ զԴեհլի. այլ միան-
գամ եւ եթ. եւ այն ոչ զկնի կործանելոյ զտէրու-
թիւն Սուլդան Բայազիտի, ըստ Մեծորեւոյն ,
այլ 6 ամօք յառաջագոյն. այսինքն նախ՝ Լանկ-
Թամուր արչաւեաց ի Ռուսիա կամ յերկիր
Թոխթամիլ խանին Ղաչաղաց յամին 1391 ի մուտս
Յուլիսի. որ յետ տիրելոյ Սարայ մայրաքաղաքին
դարձաւ ի Պարսս զսպել զապստամբան : Ի
1394 ամին ա՛ռ զԲաղդատ, ուր կանգնել ետ կոթող
90,000 գլխոց մարդկան, զԲասրա, զՄօսուլ, զԴի-
արբէրի, զՀայս, զՎիրս. եւ միւսանգամ արչա-
ւեալ ընդ կապանն Դարբանդի յերկիր Ղաչաղաց
յամին 1395՝ եհար զԹոխթամիլ եւ թագաւորեցոյց
Վկորիչայ՝ որդի Ուռու-Խանին եւ անցեալ ընդ
Դօն ասպատակեաց մինչեւ ի սահմանօ Մոսկվայի.
ուստի դարձ արար ի գարնան 1396 ամին ի Սմրղանդ :
Եւ ի 1398 խաղաց ի վերայ Հնդկաց, ետ ձակատս